હતી એક ઈન્દુના દંડ સમી બાળી:
—નજર ! કેમ કાળી ગોરજે ભર રોષ ?

ન્હાનાલાલ.

આમાં કમલિની અને ઈન્દુના દંડ એ ઉપમાન અને કથપ્રાણ અને બાળી એ ઉપમેય એ બેઉનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયું તેથી ઉપમાલંકાર

નિયમોપમા.

વ્યાખ્યા:- ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યનો કાંઈક નિયમ ઠરાવવામાં આવે ત્યાં નિયમોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧લું

સખીરી ! ત્હારા વાળ નાગ ફણાસમ શોભતા,
નહિ નહિ બીજું જાણુ અહિ ર્હડયો મુજને દીસે.

આમા વાળ જે ઉપમેય તેને નાગફણા એ એકજ ઉપમાનની સાથે સરખાવવામા આવ્યા અને બીજા કોઈની સાથે સરખાવવાને તે યોગ્ય નથી એવો નિયમ ઠરાવવામા આવ્યો તેથી—નિયમોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

વીતે દ્હાડા વિરહ દુ:ખમાં, દોહલા જેમ જેમ,
મુંઝાતો એ બહુ બહુ હશે એકલી તેમ તેમ,
કર્માએલી નલિની શિશિરે હોય સંતાપ પામી
તેવી નિશ્ચે બદલઇ ગઇ એ હશે, પ્યારી મ્હારી.

કિલાભાઇ.

આમા પક્ષ્મની ઓ એ ઉપમેય તેને નલિની એ એકજ ઉપમાન સરખાવવા યોગ્ય છે, અન્ય નહિં એમ ઠરાવવામા આવ્યુ તેથી નિયમોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧૭ મુ

ભાસે વાસ સ્મશાન શાન્ત, ફૂલની માળા મહા જાળ છે,
ઉન્હા શ્વાસ ધમત દાહ દિલનો દાવાગ્નિ વિકાળ છે
તન્વી વ્યગ્ર વિયોગથી વનતણી વ્હાલી કુરંગીજ છે
કામે કાળ બનીજ દુષ્ટ દમતો ચાહું હવિક્રીડિતે.

કેશવલાલ

આ શાર્દૂલવિક્રીડિતમા તન્વી એ ઉપમેયને કુરંગી એ એકજ ઉપમાન સિવાય અન્ય સરખાવવા યોગ્ય નથી એમ ધ્વનિથી ઠરાવવામાં આવ્યુ તેથી એ નિયમોપમા

નિર્ણયોપમા.

વ્યાખ્યા ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યમા સ દેહ લાવી
પાછો નિશ્ચય કરવામા આવે ત્યા નિર્ણયોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧૯

મ્હેં ત્હારૂં વદન ગણ્યુ અમ્બુજની સમાન
કિન્તુ ભૂલ્યો પ્રિય સખી ! નહિ તેમ માન,
બીવે સખે ! કમળ સાંજ હિમાંશુનાથી
શે ક્યા સ્વકાન્તિ થકી ચન્દ્ર શકે લજાવી !

માનું સખે ! તુજ મુખે નહિ અંબુજે હું
કાંકેજ તે પરિભવે સખી ! આ હિમાંશુ;
આગાર અમૃત તણો તુજ વકત્ર વ્હાલી !
ન્હોયે સખી ! જલજ ચન્દ્ર ગણું હું પ્યારી.

આમાં વકત્ર છે કે કમળ છે એવો સંશય ઉપજ્યા પછી વકત્રજ છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તેથી નિર્ણયોપમા. સાહિત્યદર્પણકાર એને નિશ્ચયાલંકાર કહે છે.

બહૂપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમેયના ધર્મનું આધિક્ય દર્શાવવા સારૂ એકથી વધુ ઉપમાનો સાથે વર્ણવેલુ સાદૃશ્ય તે બહૂપમા.

દ્રષ્ટાન્ત ૧, ૨.

ત્હારો શીતળ શુચિ સ્પર્શ પદ્મિની ! ચન્દનોદકના સમો,
હિમજલ, હિમાંશુશીકર શો વળી બર્ફ સમ શીતળ અહો,
તુજ વાણી તેમજ હે સખી ! સાકર અને અમૃત સમી
મીઠી, અહો ! વ્હાલી, ગુણે તુજ, મુજ હૃદે અહરે વસી.

દૃષ્ટાન્ત ૩૯.

નૌકા કેરી જરૂરિ સાગર તણી યાત્રા વિષે જેવી છે,
સંગ્રામાંગણમાં જરૂરિ જબરાં શસ્ત્રાસ્ત્રની જેવી છે,
આત્મજ્ઞાન વિષે જરૂરિ જુગના વૈરાગ્યની જેવી છે,
નાણાંની વ્યવહારમાં જરૂરિ સૌ લોકને તેવી છે.

ભાઇશંકર.

આમાં નાણાંની જરૂરીનું આધિક્ય બતાવવા તેને જુદી જુદી જાતની જરૂરીઓ સાથે સરખાવવામાં આવી તેથી એ બહૂપમા. રા. ભાઇશંકર એને માલોપમાના ઉદાહરણ તરિકે વર્ણવે છે પણ તે કદાચ કેટલાક બહૂપમા અને માલોપમાને એકજ અલંકાર તરીકે ગણે છે તે મુજબજ માનીને વર્ણવ્યું હશે.

માલોપમા.

જ્યાંપ્યાં સાદૃશ્યની એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી પરંપરા તે માલોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૪૦.

શોભે છે જો લલિત લલના સુઅલંકારથી આ
શોભે કાવ્યો પુનિત કવિનાં સુઅલંકારથી હા!
ને તેથી આ જગ પણ દીપે, તેથી સર્વોત્તમ તેમે
શોભે તું આ કર અસિ ધરી યુદ્ધમાં જાય તેમ.

આમાં અલંકારોનો જેમ લલના તેમજ કાવ્યો સાથે, કાવ્યોનો જગત સાથે, જગતનો સર્વોત્તમ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી સાદૃશ્યની પરંપરા વર્ણવાઇ તેથી એ માલોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

સોહાવે જ્યમ ચન્દ્રિકા ચન્દ્રદેવને, તેમ
ચન્દ્રદેવ વિભાવરી, વિભાવરી વળી એમ
સોહાવે આકાશને, ત્હારીય કીર્તિ એમ,
તુજને સોહાવે, અતિ ધરીને અદકો પ્રેમ.

૨.

આમાં ચન્દ્રિકાનો જેમ ચન્દ્ર સાથે, ચન્દ્રનો વિભાવરી સાથે, વિભાવરીનો આકાશ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી સાદૃશ્યની પરંપરા વર્ણવાઇ તેથી એ માલોપમા.

અભૂતોપમા.

વ્યાખ્યાઃ અશક્ય લાગે એવા ઉપમાનનો જે સાદૃશ્યમાં પ્રયોગ હોય તે સાદૃશ્ય તે અભૂતોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

ગુલો, ગુલશનો અહીંથી સઘળાં આણી કર્યાં એકઠાં
કાઢયો સત્ત્વ સમો સુરંગ વળી તે ગુકયો જરી ઠારવા;
ર્‌હેલું તારણ્યું સત્વ તેમ સહ તે કાઢયો પ્રભાસારને
તે ત્હારા સખિરી! સુગૌર અતિશે ગાલે ધર્યાં ધારૂં કે?

આમાં સુનામ પુષ્પોના સત્વ સારે તેવી પ્રમાણે સાર કે જે વસ્તુત નીકળી શકે એમ છેજ નહિ તેને-એટલે એ અશક્ય ઉપમાનો યોગે અભૂતોપમા વર્ણવાય.

* * *

ભાગ ૨ જો

સંસારને સર અમૃત ભરિયા
માંહિ ઘોળ્યા વિષના ઢગલા
એ વિષને અમીના જલકુંડથી
પીશે અમી ધન્ય હો હંસલા.

ન્હાનાલાલ.

આમાં અમૃત ભરવા રૂપ અને વિષના ઢગના ઘોળવારૂપ કાર્ય જે વસ્તુત થઇ શકે એમ છેજ નહિ તેને યોગે કરીને એ અભૂતોપમા.

ભાગ ૩ જો

વનિતાવદન વિધિએ કીધું, સાર શશીનું લીધું
નક્ષત્રનાથને લાંછન લાગે, કલંક લાગટ કીધું.

પ્રેમાનંદ.

આમાં દમયંતીનું વર્ણન કરતાં કવિ તેના મુખની શોભા વર્ણવતાં શશીનો સાર કે જે વસ્તુત નીકળી શકે એમ છેજ નહિ તે વર્ણે છે, તેને યોગે કરીને એ પણ અભૂતોપમા

નિંદોપમા.

વ્યાખ્યા. ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથેનું સાદૃશ્ય
તે નિંદોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

તું પુનમનો ચન્દ્ર, હું તો બીજ હિમાંશુ શો
મ્હારૂં તેજસ મન્દ, હારે ભાસ્કર તું થકી

આમા ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ
તેથી નિંદોપમા

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ત્રિપુણ્ડ જે હરતણું, વદતાં ન ફાવે
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા મનમાં ન આવે,
જો હું શશી સમ વદું તવ તે કલંકી,
કે ભ્રૂ સમાન નવ હું ગણું સિંહ લંકી.
પ્રેમાનંદ.

આમાં સત્યભામાની ભ્રકુટિનું વર્ણન છે અને ચન્દ્ર જે ઉપમાન
તેને કલંકી ગણી દોષ લગાવી નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવ્યુ
એટલે નિંદોપમા

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

પૂર્ણિમા ચન્દ્ર જાણે પર વરતુલ શી ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશીથી કિરણ પમરિયાં, હારી એ તો ગયો છે,

આકાશે એક વિધુ દ્વય અહીં નિરખું અશ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપણું દીસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકાશે.

પ્રેમાનંદ.

આ સત્યભામાના મુખચંદ્ર અને કપાળના ચંદ્રકનું વર્ણન છે. આમા ચન્દ્ર જે ઉપમાન તેને મલિનપણાવાળો, અભ્રથી છવાનારો એવા દોષ લગાવી તેની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવ્યુ તેથી નિંદોપમા.

પૂર્ણોપમા.

ઉપમાનાં ચારે અંગ ઉપમાન, ઉપમેય, વાચક અને ધર્મ સહિત સાદૃશ્યનો ખીલાવ તે પૂર્ણોપમા. જ્યાં વાચક અંગ ન હોય ત્યા વાચક લુપ્તોપમા, ધર્મ અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ લુપ્તોપમા અને ધર્મ અને વાચક બન્ને અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ વાચક લુપ્તોપમા કહેવાય. ઉપમાન અંગ ન હોય તો ઉપમાન લુપ્તોપમા અને તેની સાથે જે જે અંગ ન હોય તે તે સાથે ઉપમાને લુપ્તોપમા કહેવાય. લુપ્તોપમા આઠ પ્રકારની છે (૧) વાચકલુપ્તા (૨) ધર્મલુપ્તા (૩) ધર્મવાચકલુપ્તા (૪) વાચકોપમેયલુપ્તા (૫) ઉપમાનલુપ્તા (૬) વાચકોપમાનલુપ્તા (૭) ધર્મોપમાનલુપ્તા (૮) ધર્મોપમાનલુપ્તા.

દૃષ્ટાન્ત ૧, ૨, ૩.

હિમાંશુ સવિતા સમો મૃદુ ગતિ વા વજ્ર જેવો બન્યો
વાગે સોય સમાન પુષ્પ કળીઓ ને લેપ અગ્નિ સમો,
રાત્રિકલ્પ થતીજ દેહ વળી આ તો ભારકારી મહને,
રે! રે! આ પ્રમદા વિયોગ સમયે સંહાર આદર્યો કને.

આના બીજા ચરણમા બહૂપમા, પહેલામા ધર્મલુપ્તોપમા અને ત્રીજામા વાચકલુપ્તોપમા છે. સોય એ ઉપમાન, પુષ્પકળીઓ એ ઉપમેય, સમાન એ વાચક અને વાગે એ ધર્મ એમ ઉપમાના ચારે અગ સાથેનુ સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી પૂર્ણોપમા હિમાશુ એ ઉપમાન સવિતા એ ઉપમેય; અને સમો એ વાચક પણ ઉષ્ણત્વરૂપ ધર્મ ન વર્ણવાયો એટલે એ ધર્મલુપ્તોપમા તેમજ ગત્રિ એ ઉપમાન, કલ્પ એ ઉપમેય અને થવુ એ ધર્મ પણ જેવી એ વચક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાચકલુપ્તોપમા

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ

ચરણામૃતનો નીમ અમારે નિત્ય ઉઠી મદિર જાશુ,
રામ નામની જહાજ બનાવશું સંસાર સાગર તરી જાશુ
રાણાજી અમે પ્યારા ગોવિદના ગુણ ગાશુ.

મીરાંબાઇ.

આમાં સસાર એ ઉપમાન અને સાગર એ ઉપમેય એમા પેઠે, જેવો વિગેરે વાચક શબ્દ અને વિશાળત્વ રૂપી ધર્મ એ બે વર્ણવવામા ન આવ્યા એટલે એ વાચકધર્મલુપ્તોપમા થઇ

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ

કે ચોટલો ધરણી માત તણો, અહીં શુ?
છુટી જઇ વળી પડયો દીસતો નહિં શું?
તે વૃદ્ધ હાલ થઇ છે બહુ જાણુ તેથી
આ શ્વેત વાળ નદી તુર્ય જણાય એથી!

ખબરદાર.

આમાં શ્વેતવાળ એ ઉપમાન, નદી એ ઉપમેય, તુલ્ય એ વાચક અને જણાતા રૂપ ધર્મ એમ ઉપમાનાં ચારે અંગ સાથેનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયું તેથી પૂર્ણોપમા.

દૃષ્ટાંત ૬ ઠું અને ૭ મું.

અમલ કમલ જેવી જુવતી તો જણાયે.
નવલ અમલ જામ્યો એવી આંખ્યો ગણાયે,
અકલ અકલ થાયે શી મહિરાક્ષિ આગે.
તરલ તરલ દૃષ્ટિ, કામિને અંગ લાગે !!

પ્રેમાનંદ

આમાં ઉપમાન કમળ અને ઉપમેય જુવતી તેમજ જેવી એ વાચક પણ સુંદરતાએ ધર્મ ન વર્ણવાયો તેથી ધર્મલુપ્તોપમા તેમજ છેલ્લા ચરણમાં દૃષ્ટિ એ ઉપમેય અને લાગતા રૂપ ધર્મ વર્ણવાયો પણ બાણ એ ઉપમાન તેમજ જેવી એ વાચક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાચકોપમાનલુપ્તા કહેવાય.

દૃષ્ટાન્ત ૮, ૯ મું.

વાત્સલ્યની વેલી. સમોવડી
કુલાગારે ઝુકેલી હતી,
કલાપીની સંકેલેલી કલાસમી
દેહ દેખે નવરંગ સાડી સરતી

ન્હાનાલાલ

આમાં પહેલાં બે ચરણમાં સુંદરીએ ઉપમાન ન વર્ણવાયું તેથી ઉપમાનલુપ્તોપમા અને છેલ્લા બે ચરણમાં, સુંદરતા રૂપ ધર્મ ન વર્ણવાયાથી ધર્મલુપ્તોપમા ગણાય.

ઉપમાદોષ દર્શન.

સમજ પીછાણવા જોગ, વિજાતીય, હીન અને તુચ્છ ઉપમેય સાથેના ઉપમાનના સાદૃશ્યને દોષયુક્ત ગણવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાન્ત

તેં ગર્ધવસમ, ઠીક, ધીમે ધીમે કાર્ય આ
મોટા બોજા સાથ વહી વહીને પુરૂ કર્યું.

આમા હીનોપમત્વરૂપ દોષ વર્ણવાયો એટલે એ દોષયુક્ત ઉપમા ગણાય

---

(२) अनन्वयालङ्कार–The Comparison Absolute.

વ્યાખ્યા ઉપમેયના ઉપમાનરૂપે ઉપમેયનુજ વર્ણન અથવા એકજ વસ્તુનું, એ બન્ને રૂપે વર્ણન તે અનન્વય

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

રામ સમોવડ રામ, કૃષ્ણ સમા શ્રીકૃષ્ણજી
નહિ બીજાના કામ તોલે થાવા તેમની

આમા રામ અને કૃષ્ણ એ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને રૂપે વર્ણવવામા આવ્યાથી તેથી અનન્વય

---

(२) उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुन ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

કર્ણ સમોદાતાર કર્ણ થયો જગમાંજ તે
નહિ બીજો થાનાર ત્રણે કાળમાં એ વિના.

આમાં કર્ણને ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને રૂપે વર્ણવવામા આવ્યાથી અનન્વય.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાકાર, ભીષ્મ સમો કો નહિ થશે
જયજય ગંગ કુમારે! પાળી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞ હેં!

આમા ભીષ્મ એ ઉપમાન તેમજ ઉપમેય એ બન્ને રૂપે વર્ણવ્યાથી અનન્વય

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું

શોધી ગયો સહુ પુસ્તક પાનાં
સાહિત્ય સિન્ધુમાં ખુબ તર્યો,
વેદવેદાંગ પુરાણ પઢ્યો પણ
એક ન અક્ષર હાથ ચઢ્યો.
માનિનિના મુખની ઉપમાસમ
સાક્ષર રત્નનો સાર ગ્રહ્યો,
આણી ઉભો ધરી દર્પણ સુખ શું
તો મુજ અર્થ અમુલ્ય સર્યો.*

---

* આ દૃષ્ટાન્ત 'ચેતન' નવે ૧૯૨૨ ના અંકમા 'દર્પણ' એ નામથી બહાર પડ્યુ હતુ

ઉપમેય એવું જે મુખ તેનું ઉપમાન મુખ સિવાય બીજુ કાંઇજ નહિ મળવાથી ઉપમેય અને ઉપમાન બન્ને રૂપે મુખનુંજ વર્ણન કર્યું તેથી અનન્વય.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું.

સજળ આ સઘને તડિતા રહી
સ્થિર લહી ઉપમાન ઘટે સહી;
વિસ વસા ત્રિદશા ન બરાબરી
નવલ દંપતી ને નમ્ય સુંદરી !

પ્રેમાનંદ.

આ સત્યભામાનું વર્ણન છે અને સત્યભામાને કોઇની ઉપમા આપી શકાતીજ નથી એટલે સત્યભામાનું ઉપમાન સત્યભામા સિવાય અન્ય કોઇ છેજ નહિ એમ વર્ણ્યું છે માટે એ પણ અનન્વય.

---

(૩) उपमानोपमेयालंकार–The Reciprocal Comparison.

વ્યાખ્યાઃ ઉપમાન અને ઉપમેયનું અરસપરસ વર્ણન અથવા તો ઉપમાન તેજ ઉપમેય અને ઉપમેય તેજ ઉપમાન એ રીતનું જે વર્ણન તે ઉપમાનોપમેય અથવા ઉપમેયોપમા.*

---

(३) पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ।

* ઉપમા અને પ્રતીપ એ બેના મેળાપથી આ અલંકાર થાય છે પણ જેવું સાદૃશ્ય આનાથી વર્ણવાય છે તેવું એ બેને છુટા લેવાથી વર્ણવાતુ નથી તેમજ આના સાદૃશ્યથી 'આ બન્ને સમાન કોઇ તૃતિય પદાર્થ નથી' એ વાતની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

(४) प्रतीपालंकार—The Converse.

વ્યાખ્યા. ઉપમાન અને ઉપમેયની પરસ્પર સ્પર્ધાનું
વર્ણન તે પ્રતીપ.

પ્રથમ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા. પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેયને ઉલટાવીને
કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ પ્રતીપ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું ૨ જું

પ્રભાકર પ્રકાશ્યો આ, ત્હારી વક્ત્રપ્રભા સમો,
હસ્તપાદ સમાં વ્હાલી ખીલ્યાં અંબુજ તોયમાં.

આમાં પ્રભાકર અને વક્ત્રપ્રભા તેમજ અંબુજ અને હસ્તપાદ
એવા પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને ઉલટાવીને વર્ણન કર્યું
તેથી એ પ્રથમ પ્રતીપ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું ૪ થું, ૫ મું

તારા નેત્રસમાન કાન્તિમય જે તે પદ્મ ડુબ્યું જળે
ઢંકાયો શશી તાહરા મુખ સમો વર્ષાદનાં વાદળે,
જે ચાલે તુજ ચાલ તે પણ હવે સૌ રાજહંસો ગયા,
તારા તુલ્ય વડે વિનોદ પણ તે દૈવે ન વેઠાય આ !

ભાઈશંકર.

(४-१) प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

અમસ્ત યા ન તું શાણા,
શ્વેત પક્ષી હંસ! માનસરના.
પુણ્ય જનોની કીર્તિ
ધવલ જણાયે તુંથી જગતપર હા!

આમાં હંસની ધવલતા જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે પુણ્યજનોની કીર્તિની ધવલતા જે ઉપમેય તેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કર્યું તેથી એ તૃતિય પ્રતીપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

સુરસરાજી રૂચિર સુલોચના,
ભ્રમર જોઇ તને દુઃખ મોચના?
રસત્રનાં કમળો અતિ પેખિયાં,
રસ ભર્યાં તજું શે દૃગ દેખિયાં.

પ્રેમાનંદ.

આમાં કમળ જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે નેત્ર જે ઉપમેય તેનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

ચતુર્થ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યાઃ ઉપમેય સાથે ઉપમાન સરખાવવા યોગ્યેય ન હોય એવું જે વર્ણન તે ચતુર્થ પ્રતીપ.

(६-७) अवर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिश्चतुर्थ तत् ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

તુજ કટિ સમ સન્નાર ! સિંહકટિના લંકને
ગણું હું તો નિઃસાર વ્યર્થ મ્હારી કલ્પના !

આમા સ્ત્રીની કટિ જે ઉપમેય તેની સાથે સિંહકટિ જે ઉપમાન
ને સરખાવવાને યોગ્ય નથી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ ચતુર્થ પ્રતીપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

તુજ મુખ કમલ સમુ સુન્દરી
ગણવું એ મ્હોટી ભૂલ ખરી !
કયાં તુજ મુખ ને કયા એ ચન્દ !
મેળ મેળવે તે મતિમંદ !

૨૮

આમા સ્ત્રીનું મુખ જે ઉપમેય તેની સાથે ચન્દ્ર જે ઉપમાન
ને સરખાવવાને યોગ્ય પણ નથી એવું કહ્યું તેથી એ ચતુર્થ પ્રતીપ.

પંચમ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યાઃ-ઉપમાનનું યે શું પ્રયોજન ? એવું જે વર્ણન
તે પંચમ પ્રતીપ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

શીદ ઝેર તું લે તરૂણી,
ભર્યું હળાહળ થકી હૃદય ત્હારૂં;

(૪-૫) प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते ।

તે તું પી લે ન ગણી
સાર આમાં ઝેર ન ઠીક ધારૂં.

આમા ઝેર જે ઉપમાન તેનુ શું પ્રયોજન ? એમ વર્ણવવામા આવ્યુ તેથી પચમ પ્રતીપ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

કોકિલ કુહુ કુહુ કરતી,
સખીરી ! તું પણ કૂજન કૂડુ કરતી;
કૂજ તું સખી ! શે અમથી
કામ વગરની કોકિલ આ બકતી.

આમા કોયલ જે ઉપમાન તેની શી જરૂર ? અર્થાત્ તેનુ નિષ્પ્રયોજન વર્ણવાયુ તેથી પંચમ પ્રતીપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

વદન મ્હારૂં નિરખ્યું સુંદરી,
તો પછી શું જોવું ફરીફરી
પેલુ તોયજ પેલો ચન્દ
નીરખી શે થાવુ મતિમન્દ !

(૯) रूपकालंकार–Metaphor

વ્યાખ્યાઃ–ઉપમાન અને ઉપમેયના અભેદનું વર્ણન તે રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

> કામિની કાય ભુમીમાં કુચ પર્વત દુર્ગમ
> ન જા ત્યાં તું મનઃ પાન્થ! વસે ત્યાં સ્મર તસ્કર.

આમાં કામિની કાય, કુચ અને સ્મર એ ઉપમેય અને ભુમી, પર્વત અને તસ્કર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું તેથી એ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

> મન ભ્રમર ઉર ધર તું,
> નારી મુખકમળેથી દૂર રહેજે
> જવ સ્મર ચન્દ્ર પ્રકાશે,
> તવ નહિતર મધુલોભે પકડાશે.

આમાં મન, નારીમુખ, અને સ્મર એ ઉપમેય અને ભ્રમર, કમળ અને ચન્દ્ર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું તેથી એ રૂપક.

* * *

(૯) विषय्य मेदताद्रूप्यरञ्जुन विषयस्य यत्।
रूपकं तन्त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥

પક્ષે શ્રુતિ એટલે કર્ણનો પાર પામ્યાં છે અર્થાત કાન સુધી નેત્રોની અણી લંબાઇ છે 'નેત્ર અબ્ધિ અધે શ્રવણ વિંધ્યાં સોય થઇ ઙનિમીઙિઆ' એ મુજબ, તેમજ મુકતામાં પણ કાંઇ બાકી નથી એટલે યોગી પક્ષે જીવનમાંથી મુકતાના-મુક્તિ-મળવામાં બાકી નથી તેમજ વિયોગિનીને મુકતા એટલે મૈક્તિક-મૈક્તિના હારો મળવામાં કાંઇ બાકી નથી તેને તો મળેલાજ છે પણ વિયોગને લીધે ફક્ત એકજ મૈક્તિક માળ ધારણ કરી રાખી હોઇ મૈક્તિક માળાઓની તેને અપેક્ષાયે નથી.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨જું

> સ્મર જ્વરે આતુર તર્ફડે છે
> ઉગારી લો સંગ સુધાવડે એ
> અહો શિવપ્રતં! કરે પ્રહારે!
> ઉપેન્દ્ર! વજ્રાત્મક ના ઠરો રે!

કેશવલાલ.

આમાં ઉપમાન જે શિવમતં અને ઉપમેય જે ઉપેન્દ્ર તે બન્નેનો અભેદ ન્યૂનાધિકય પણાએ રહિત એવો વર્ણવ્યો તેથી એ અનુભય અભેદ રૂપક. આ રાધાની સખીની કૃષ્ણપતિ ઉક્તિ છે.

ન્યૂન અભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:—ન્યૂનતાપૂર્વક અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન અભેદ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

પંચ બાણ વિનાના
ગણુ હું ત્હમને સખા ! મનોજ અહો,
સર્વાંગે પરિપૂર્ણંજ
કુસુમશર વણ નયનશર સજશો !

આમા સખા એ ઉપમેય અને મનોજ એ ઉપામાન એ બન્નેનો અભેદ પચબાણના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતા પૂર્વક વર્ણવ્યો તેથી એ ન્યૂનઅભેદ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

તું તો દીસન્તી સુદરી
ચતુર્ભુજવણ દેવી ખરી
અદકો દેખી થતો આનદ
જેને નવ તે જન મતિમદ

૨.

આમા સુન્દરી એ ઉપમેય અને દેવી એ ઉપમાન એ બેઉનો અભેદ ચતુર્ભુજના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતાપૂર્વક વર્ણવાયો તેથી એ ન્યૂન અભેદ.

આધિકાભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:–આધિક્ય સાથનું અભેદ વર્ણન તો આધિકાભેદ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧૯.

કૃતાન્ત કાળ સમુ રૂપ ત્યજી પાવક જગતને
પાળે છે, દુઃખ કાપે છે 'રાય' સાથે થતુ હવે.

આમાં રાય જે ઉપમેય અને પાવન જે ઉપમાન તે બન્નેનો અભેદ કૃતાન્ત કાળ સમાન રૂપનો ત્યાગ કરી પાળવા અને દુઃખ કાપવા રૂપ ધર્મે કરીને ઉપમાનની અધિકતા વર્ણવી તેથી તે આધિક્યાભેદ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨૦.

સમદૃષ્ટિ ધરી શક્તિ ભલી
વિશ્વ રક્ષતી આ સુન્દરી
ચલાવતી સધળુંયે તન્ત્ર
જુએ ન જે જન તે મતિમન્દ.

૨.

આમાં સુન્દરી જે ઉપમેય અને શક્તિ જે ઉપમાન એ બેઉનો અભેદ વિષમ દૃષ્ટિત્વનો ત્યાગ કરી વિશ્વ રક્ષણ ની ક્રિયાવડે ઉપમાનની અધિકતા ઘોતનપૂર્વક વર્ણવ્યો તેથી એ આધિક્યાભેદ.

અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યાઃ-ઉપમાનના ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ રહિત ઉપમેયનું અભેદ વર્ણન તે અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ખીલે જોઈ ત્હારૂ વદન કમળો હે પ્રિય સખી !
અને જાયે તેથી ગહનતર અન્ધારજ શમી
અમીનો જે કાંઈ ગરવ મનમા ચન્દ્ર ધરતો
ઝરે તેયે બિમ્બાધર થકી સખી ! ચન્દ્ર તુય હો !

આમા મુખને ચન્દ્રનુ રૂપ આપી જેટલા કાર્ય ચન્દ્ર વડે થાય છે તેટલા તેનાથીયે થાય છે એમ વર્ણવ્યુ એટલે ઉપમાનનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવતા બન્નેનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

સ્વરૂપ સલૂણા ઉર અબરમા
સ્તન ઘન નિકટે રસે,
નવ નખ શશીને દીપવે હીચીને
ભગણે મુગતા મિષે
અવ કામિનીને અહહ વને
રસશું રમેશ રીઝવે

કેશવલાલ

આમા ઉર પ્રદેશને આકાશનુ રૂપ આપી જેટલી વસ્તુઓ આકાશમા છે તે બધીયે ત્યા છે એટલે કે 'કુચ ને વનનુ, તે ઉપરના અમ ને ગગનનુ રૂપ આપ્યુ છે; સ્તનની બાજુ પગના નખના ડખમા

ઉદય પામતા ગાળેરા ચંદ્રનો આરોપ કર્યો છે, તથા મણિમાળાને નક્ષત્ર મંડળનું રૂપ આપ્યું છે તેમજ 'અંબરમા આકાશના આરોપથી કુચની ઉચ્ચતા ગમ્યમાન છે. નખના કંખની રતાશ નવ શશીના રૂપકથી સૂચિત છે. મોતીની માળા તે સત્તાવીશ મોટા મોતીની એક સેરની નક્ષત્ર માળાજ છે તે ભગણના રૂપકથી સમજાય છે આમ ઉપમાનનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવતા બન્નેનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

> ચંડને ચોળિયો, મુંડને રોળિયો,
> ત્રિશિરા મોડિયો, શો કરી કોળિયો ?
> નોંય તે દાનવો દેવિ ! આ માનવો,
> ઇન્દ્ર છે આ નવો નાશ આ માનવો

પ્રેમાનંદ.

આ ભીમની વનદેવતા પ્રતિ ઉક્તિ છે એમા કહ્યુ છે કે હે દેવી! આ ચંડ મુંડ તેમજ ત્રિશિરા જેવો દાનવ નથી પણ માનવ અને તે પણ બારમા રૂદ્ર જેવો છે એટલે નવો રૂદ્ર છે. 'જગતનો સંહાર કરવાની શક્તિવાળા અગીઆર રૂદ્ર તો જુના વખતથી જાણેલા છે પણ આતો બારમો રૂદ્ર છે.' આમા રૂદ્ર સાથે અભેદપણે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ વર્ણવ્યા સિવાય વર્ણન કર્યું તેથી એ અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યાઃ-ઉપમાનના ધર્મનકું ન્યૂનત્વ સાહત ઉપમેયનું
અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દ્રષ્ટાન્ત ૧લું

ચતુર્વદન વિનાના
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ બેજ હસ્ત વાળા,
ભાલ નેત્ર વિનાના
શિવ સમ સોહે વ્યાસજી રૂપાળા.

આમાં બાદરાયણ વ્યાસ જે ઉપમેય તેને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ ઉપમાનનું રૂપ આપી ચતુર્વદનત્વ ચતુર્ભુજત્વ તેમજ ભાલનેત્રત્વના અભાવે-ન્યૂનત્વે કરીને બેઉનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી ન્યૂનતાદ્રૂપ્ય રૂપક.

* * *

અષ્ટભુજા વણ તું કાલિકા
મુખ ભયંકર વણ ચંડિકા
દ્વિજીહ્વાવણ તું નાગણી !
હાયો રે હાયો શંખિણી !

૨.

આમાં શંખિણી જે ઉપમેય તેને કાલિકા, ચંડિકા અને નાગણી એ ત્રણ જે ઉપમાન તેમનું રૂપ આપી અષ્ટભુજત્વ, મુખ ભયંકરત્વ અને દ્વિજીહ્વાત્વના ન્યૂનત્વે કરીને બેઉનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યાઃ—ઉપમાનના ધર્મના આધિક્ય સહિત ઉપમેયનું અભેદ વર્ણન તે અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

આલ્હાદ્રૂ કીર્તિ તેજ શશી રવિ આંકો કેમકે સુર્ય જેવું
એને હું જો ગણું તો પ્રખરપણું એ ધારતું કષ્ટ દેવું;
જો એ હિમાંશુ કેરો ગણું દ્યુતિ સમું તો હિમાંશુ કલંકી,
ને એ નીરખ્યો ક્ષયાર્થે તુજ સુકીરતિ જાય ના કાંઇ અંકી.

આમાં કીર્તિનું તેજ જે ઉપમેય તેને શશી રવિ જે ઉપમાન તેનું રૂપ આપી આધિક્ય સહિત ઉપમાન ઉપમેયનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

**

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું, ૩ જું

પેટ નીપેલ પ્રવાળી થકી
અધર પ્રવાળ ત્હારાં સુંદરી
સોહે અદકો તુજ મુખચંદ
કલંકી ચંદ્રથી વધુ મોહન્ત.

સમસ્ત વસ્તુ વિષયક સાવયવ રૂપક. +

વ્યાખ્યા :-એક મુખ્ય રૂપકનાં પ્રત્યેક અંગને જુદાં જુદાં રૂપકોથી રૂપિત કરી કરેલુ વર્ણ તે સમસ્ત વસ્તુવિષયક સાવયવ રૂપક અથવા સાંગસમસ્ત વસ્તુ વિષયક રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

વ્યાઘ્રરૂપી કાળ પરે ચઢી,
કર ત્રિશુળ વિજળી સમધરી,
તાર તાર દેવી અંબિકા !
દુઃખે ડુબ્યો મુજને કરી કૃપા,

આમાં અંબિકા, તેને એકલીને રૂપ ન આપતાં તેનાં વ્યાઘ્ર ને ત્રિશુળ જે અંગો તેમને પણ રૂપિત કરવામાં આવ્યાં તેથી એ સાંગ સમસ્ત વસ્તુ વિષયક.

* *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

+समस्त वस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ।

કાવ્યપ્રકાશ દશમોલ્લાસ કારિકા સાતમી.

When all the objects superimposed, are also like the subjects of superimposition, expressed, then there is an Entire Metaphor.

D. T. Chandorkar. I. A.

લક્ષ્મી વ્યાપ્ત વિદ્યુત વડે શાર્ગેન્દ્ર ધનુ યુક્ત
કરૂણાંબુદ ! રક્ષો, પીડયો ભવતાપે અતિ હું જ.

૨.

આમા કરૂણાંબુદ જે વિષ્ણુ તેને એકથાને રૂપ ન આપતાં તેનાં લક્ષ્મી અને શાર્ગ જે અંગો તેમને પણ રૂપિત કર્યાં તેથી એ સાંગ સમસ્ત વસ્તુ વિષયક.

એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ રૂપક *

વ્યાખ્યાઃ—એક મુખ્ય રૂપકનાં કેટલાંક અંગને જૂદા રૂપકોથી રૂપિત કર્યાં હોય અને કેટલાંક અધ્યાહૃત હોય એવું જે વર્ણન તે એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ અથવા સાંગ એક દેશ વિવર્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

પારાધિ હસ્ત શા કાળ પંજેથી ઉડી અને
આનન્દ કુંજમાં હાલાં બોઝુ તે પણ નિગ્રહે.

---

* श्रौताआर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।
કાવ્ય પ્રકાશ ઉલ્લાસ નામ કરિકા ૯ મી.

When some c [illegible] objects suprimposed are expressed by words, and some are to be understood by the force of the sense of the sentence, it is एकदेश विवर्ति D T. Chandorkar B. A.

આમાં કાળને પંજરનું રૂપ આપ્યું અને આનન્દને કુંજનું રૂપ આપ્યું પરંતુ વિચરનાર જે પક્ષી તેનું શબ્દ વડે કથન પણ ન કરવામાં આવ્યું તેથી એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

મોજાં ખૂબ ઉછાળતો જલધિ આ જે હાલ દેખાય છે.
પૈસાના અભિમાનિ શેઠ જનનો તે એક દૃષ્ટાંત છે;
કાળે અદ્‌ભૂત ફેરફાર બનવા કેરો નમૂનોજ છે.
મોજાંને વળી પાણી રૂપ રૂપિઆ લેવા તણી એંક છે.

જાએ અહીં, દોડે તહીં, વ્હાલી ! જતી જોતાં સરી,
શું પ્રમદવનના હેમ હર્મ્યે અપ્સરા આ નાચતી !

તેલવાળા હાથમાં પાણીનું ટીપુ પડયુ હોય અને તે વેગ આમ તેમ દોડે અને જોનારને આનંદ થાય તેનું આ વર્ણન છે. એમાં કર એટલે હાથને કમળનું રૂપ આપી પાછુ તેનેજ ફરીથી રંગભૂમિ વડે રૂપિત કરવામાં આવ્યું તેમજ જલ શીકરને દિવ્યમૌક્તિક વડે રૂપિત કરી પાછુ તેનેજ ફરીથી નર્તકી વડે રૂપિત કરવામા આવ્યુ તેથી એ રૂપક રૂપક.

* * *

મુખામ્બુજ ચન્દ્રે સુંદરી
આ શી નવલી લીલા કરી !
બીન્દી ભ્રમર કલંક શી જોઈ
મનડુ મુરખ ગયુ લોભાઇ.

૨.

આમા મુખને અમ્બુજ વડે રૂપિત કરી પાછુ તેનેજ ચન્દ્ર વડે રૂપિત કરવામા આવ્યુ તેમજ બીન્દીને ભ્રમર વડે રૂપિત કરી પાછી ફરીથી તેને કલક વડે રૂપિત કરવામાં આવી તેથી એ રૂપક રૂપક

<u>માલારૂપક.</u>

વ્યાખ્યા: એક ઉપમેયને અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને કરેલુ વર્ણન તે માલારૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ઔદાર્યે શીબીના સમો, અમીઝરે હિમાંશુ શુ વક્ત્રથી,
યુધિષ્ઠિર સમાન સત્ય વદનો, અર્જુન શો પ્રાક્રમી,
ભીષ્મે પાળી પ્રતિજ્ઞ તેય ભૂલને દાતાર તો કર્ણ શો,
એવો હે નૃપ તુ અહો! જગતમા ના અન્ય દૃષ્ટે દીઠો

આમા નૃપ જે ઉપમેય તેને શીબી, હિમાંશુ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીષ્મ, કર્ણ વિગેરે અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને વર્ણવવામા આવ્યુ તેથી એ માલારૂપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

વૃદ્ધોપદેશ શુભ શિક્ષણનો ખજાનો,
રસ્તો વળી સરલ સાકડથી બચ્યાનો,
વૃદ્ધોપદેશ રૂપિ સર્જન સાપડયાથી,
હૃદય તાપ રૂપિ શલ્યની વેદનાથી.

ભાઈશંકર.

આના વૃદ્ધોપદેશ જે ઉપમેય તેને શુભ શિક્ષણનો ખજાનો, સરળ રસ્તો તથા સર્જન એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને વર્ણવવામા આવ્યુ થી માલારૂપક

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

આકર્ષી-પુરી મોહ-મૌલિ હલવી હેની રચી કૃત્વની
હુલાવી દગ ગોપાં ચિત્રિત કરી હેતી મહા મોહની,

ડરેલા વર્યો દુષ્ટ દાનવતણાં વૃંદોનો ઉચ્ચાટની,
સિંચો શ્યામનો વાંસળી રસસુધા કાલિંદીના ઘાટની.

કેશવલાલ.

આમાં વાંસળી જે ઉપમેય તેને મોહની વિદ્યા અને ઉચ્ચાટની એટલે નાશ કરવાની શકિત એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરી વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ માલારૂપક.*

---

(૬) परिणामालङ्कार–Commutation

વ્યાખ્યાઃ—ઉપમાન ઉપમેય સાથે એક રૂપ થઇને તેની ક્રિયા કરે એવું જે વર્ણન તે પરિણામાલંકાર.

---

* આ અને બીજાં દૃષ્ટાન્તોમાં ટીકામાં ઘટાવેલા અલંકાર સિવાય બીજા અલંકાર પણ રહેલા હોય છે પણ તે ન જણાવતા જે જે અલંકારના દૃષ્ટાન્ત તરિકે તે કાવ્ય આપ્યું હોય તે તે અલંકારોજ ઘટાવીને વર્ણવવા કચિત ધાર્યા છે. દાખલા તરિકે આ દૃષ્ટાન્તમાં ઉલ્લેખ, સ્વભાવોક્તિ તેમજ કારક દીપક એ અલંકારો પણ છે પણ દૃષ્ટાન્ત માલારૂપકનું ગણ્યું હોવાથી માલારૂપકજ ઘટાવીને વર્ણવ્યો છે. આમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે શીખનારને ગુંચવાડો ન થાય. અલંકારો બધાયે શીખ્યા પછીથી કયા કાવ્યમ કયો અલંકાર છે એ જાણવું મુશ્કેલ નથી એટલે આ રીત યોગ્ય છે એમ લાગ્યા સિવાય નહિજ રહે.

---

(६) परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना।

દૃષ્ટાન્ત ૧લું

તાતપાદે લખ્યું જ્યારે પોતાના કરપદ્મથી
જોયું તે માહારી જાને મ્હેં નેત્રામ્બુજ આ સખી.

આમા ઉપમાન જે પદ્મ તેણે ઉપમેય જે કર તેની સાથે મળીને તેની લખવા રૂપ ક્રિયા કરી તેમજ ઉપમાન જે અમ્બુજ તેણે ઉપ મેય જે નેત્ર તેની સાથે મળીને તેની જોવા રૂપ ક્રિયા કરી તેથી પરિણામ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આ પુષ્પોની સુગંધિ મધુર મધુરજો, આવતી અંગ ભેદે,
આ હંસો શબ્દ સાંધી મદન શર સમા ઘાવથી છાતી છેદે.

પ્રેમાનંદ.

આમાં ઉપમાન જે શબ્દ તેણે ઉપમેય જે બાણ તેની છેદવા રૂપ ક્રિયા કરી તેથી એ પણ પરિણામ.

---

(૭) उल्लेखालङ्कार–Representation.

વ્યાખ્યાઃ—નાનાવિધ ધર્મવાળી એક વસ્તુને તેના જૂદા જૂદા ધર્મને યોગે અનેક જણ અનેક પ્રકારે માને એવું જે વર્ણન તે ઉલ્લેખ

(૭) बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते।
क्वचिद्भेदाद्गृहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित्।
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते॥

સાહિત્ય દર્પણ કારિકા ૬૮૨

ઉલ્લેખના બે સામાન્ય પ્રકાર છે. એક રૂપક રચિત અને બીજો શુદ્ધ.

દૃષ્ટાન્ત ૧લું

શ્રી બ્રહ્મા, વરૂણેન્દ્ર, શિવ, સ્મરને શ્રીકૃષ્ણ કે રામને
કે મારૂત અને ગણાધિપ પ્રભુ માયા પરબ્રહ્મને,
કિંવા વાડવ, વિશ્વકર્મ, અનિલ, ત્રાતા જગન્નાયક
જેવો જેહ ગણન્ત ઇષ્ટ, વિભુનું તેવું કરે દર્શન.

૧ આમાં અનેક ધર્મયુક્ત એવો વિભુ જે એક વસ્તુ તેનાં તેના અનેક ધર્મના યોગે કરીને જૂદા જૂદા માણસોએ અનેક રીતે દર્શન કર્યાં તેથી એ ઉલ્લેખાલંકાર. એમા વિભુને અનેક ઉપમાનોથી રૂપિત કરવામા આવ્યાથી એ રૂપક સહિતનો ઉલ્લેખ કહેવાય.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

વૃદ્ધાઓએ ગજત્રાતા શ્રીકાન્ત તરૂણી સ્રીએ
બાલાઓએ યથાસ્થિત નિરવ્યાજ શ્રીકૃષ્ણને.

આમાં શ્રીકૃષ્ણ જે અનેક ધર્મયુક્ત એવી એક વસ્તુ તેને તેના જૂદા જૂદા ધર્મના યોગે કરીને વૃદ્ધ સ્રીઓ, તરૂણીઓ અને બાલાઓએ જૂદે જૂદે રૂપે જોયા તેથી ઉલ્લેખાલંકાર પણ એમા કૃષ્ણને કોઇ ઉપમાનથી રૂપિત કરવામા ન આવ્યા તેથી એ શુદ્ધ ઉલ્લેખાલંકાર ગણાય

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

આ સંસાર એક શિક્ષણ ભલાં લેવાની કૉલેજ છે,
લોકો કેરી વિચિત્ર રીતિ કૃતિઓ જોવા તણો ખેલ છે;
સારાસાર તણું પૃથક્કરણનો સચો પ્રવિદ્ગીર્ણ છે,
વિદ્યારૂપી વહાણથી જ તરવા જેવો દરીઆવ છે.

ભાઈશંકર.

આમાં સંસાર જે અનેક ધર્મે યુક્ત એક વસ્તુ તેને તેના જૂદા જૂદા ધર્મને યોગે કરીને અનેક શિક્ષણ લેવા રૂપ, લોકોની વિચિત્ર રીતિઓ, તથા ક્રિયાઓ જોવા રૂપ, સારાસારના પૃથક્કરણરૂપ અને વિદ્યારૂપી વહાણથીજ તરવા યોગ્યપણા રૂપ વિષયોના ભેદથી કૉલેજ રૂપે, ખેલ રૂપે, સંચા રૂપે અને સમુદ્ર રૂપે વર્ણવવામાં આવી તેથી એ ઉલ્લેખાલંકાર, અને એ રૂપક સહિત હોવાથી રૂપક સ્થિતેો ઉલ્લેખાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું.

વસંત આ 'પેન્ટર'* છે તરુતણો
પ્રપંચી 'ઑફીસર'÷ છે અનંગનો,
પ્રવીણ 'ઇન્સ્પેકટર'× ચંદ્રમાતણો
અપૂર્વ છે 'ટીચર'+ કોકિલા તણો.

ભાઈશંકર.

---

* ચિત્રકાર. ÷ કામદાર. × પોલીસનો ઉપરી + શિક્ષક.

આમાં વસંત જે અનેક ધર્મયુક્ત એક વસ્તુ તેને જૂદા જૂદા ધર્મોને યોગે કરીને ' વૃક્ષોના ચિતરવા રૂપ વિષયમાં ચિતારો છે, કામદેવનો કારભાર ચલાવવાના વિષયમાં પ્રપંચી-કામદાર છે, ચંદ્ર તરફથી વિરહીઓને પકડવા તથા દમવાના વિષયમાં પોલીસનો ઉપરી છે અને કોકિલાઓને પંચમનું શિક્ષણ દેવાના વિષયમાં શિક્ષક છે,' એમ વર્ણવી તેથી એ ઉલ્લેખાલંકાર; પણ તેમા કોઇ રૂપક ન હોવાથી શુદ્ધ ઉલ્લેખાલંકાર.

---

(૮) સ્મૃત્યલંકાર–Reminiscence.

વ્યાખ્યાઃ—એક વસ્તુને જોઈ તેના જેવી અથવા તેની કે તેના જેવીની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી વસ્તુનું સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

ઇન્દુ ગગન પ્રકાશ્યો
જોઈ મુજને સ્મરણ થયું મુખનું;
પણ એ કાંતિ ક્યાં છે !
દૂર, દૂર, શે લાવું સુખ સ્વપ્નું

(૮-૯-૧૦) स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम् ।
स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिभ्रान्तिमान्संदेह इति स्मृत्यादिपदाङ्कितमलङ्कारत्रयं भवति ।

આમાં ઇન્દુને જોઇ તત્સદૃશ મુખની સ્મૃતિ થઇ તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર

દૃષ્ટાન્ત રજુ.

ગગડે ઘને ધારા પડે વીજળી ઝબુકે અભ્રમાં,
ચોપાસુએ અન્ધાર છે ને છાઇ સઘળે તરૂઘટા;
ને નગ ઉભો આ સાંભર્યું જાણે મ્હને વૃદ્ધા જતી,
આ નગ ઉપર ફાનસ લઇને હસ્તમાં ગ્રહી લાકડી.

આમાં વીજળી, અભ્ર અને તરૂઘટાને જોઇને તત્સદૃશ કોઇ વૃદ્ધાના હસ્તમાં લાકડી અને ફાનસ ગ્રહીને જતા રૂપ અન્ય વસ્તુનુ સ્મરણ થયું તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર.

* * *

(૧) भ्रान्त्यलङ्कार–Mistake.

વ્યાખ્યા: એક વસ્તુને જોઇ તેના જેવી અથવા તેની સાથે
સંબંધ રાખતી એવી બીજી વસ્તુની ભ્રાંતિ થાય
તે ભ્રાંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

મર્કટ અહીધર ભ્રાંત, ધરીને ઘસતો દોરડું;
ઘસે ધરી ઉર ખન્ત ઉંચુ કરી ઘડી ઘડી જુએ.

આમા દોરડામાં મર્કટને અહિધરના મુખની ભ્રાંતિ થઇ એમ
વર્ણવ્યુ તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

પલાશ કેરૂ પુષ્પ જાણીને શુક ચંચુમાં,
પડે ભ્રમરને શુક, જામ્બુ ફળ જાણી ગ્રહે.

આમાં શુક ચંચુમાં પલાશ પુષ્પની, અને ભ્રમરમા જામ્બુ-
નોસુગના ફળની ભ્રાંતિ વર્ણવી તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

સૂચક સુરથી પૂરીપૂરી મુરલી
પિયુ તન નામ જ ગાવે,
રજ તુજ પગની ગણી મારગની
ધૂળ ઉડંતી વધાવે;

યમુના તીરે ભાગી અધીરે

કુંજે કુંજવિહારી.

કેશવલાલ.

આમા પવનને લીધે ધૂળ ઉડતા રાધાના આગમનની ભ્રાંતિથી વર્ણવ્યા તેથી એ ભ્રાંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ

નિશ્ચે મ્હેં વીજળીને, લઘુમતિ સમજે,

સ્ત્રી ગણી મિત્ર મ્હારા.

પ્રેમાનંદ.

આમા વિજળીને ભ્રાંતિથી સ્ત્રી ગણી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ ભ્રાંતિ અલંકાર.

---

(૧૦) सन्देहालङ्कार–Doubt

વ્યાખ્યા –એકને જોઈ બીજી વસ્તુ યા આવે અને બેમાની એ કયી એવી શકા ઉપજે એવું જે વર્ણન તે સંદેહાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

તારક કેરી જોડ દેહ મંદિરે આ જડી,

કે પછી મોઘા રત્ન તેનો નિશ્ચય ના થતો.

આમા નેત્રનું તાનકની જોડ છે કે મોઘાં રત્ન છે તેનો નિશ્ચય નથી થતો એવું સંદેહાત્મક વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી એ સંદેહાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૨જું

પલ પલ ! ત્હારી જાય, કિંવા ભજ ભગ એમ ક્હે,
આ તુજ ઘટિકાયંત્ર સહુ૫જ પડે નવ કંઈ સ્હુને.

આમા ઘટિકાયંત્ર 'પલ પલ ત્હારી જાય' અથવા 'ભજ ભગ' એટલે ભગવાનને ભજ એ બેમાનુ શું કહે છે તેનો નિશ્ચય ન થયો તેથી એ સંદેહાલંકાર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ઉગ્યો સ્વર્ણિનિધિ કિરણ પ્રગટયાં, કળા થઈ પ્રકાશ,
જ્યોતે જ્યોતથી સ્થંભ પ્રગટયો શું કોથી શંભ્યો આકાશ ?
કામિનીનો પરિમળ મ્હેકે, કળા શોભે લક્ષ,
શકે ધરાધર વાસ લેવા સ્હુડયો ચંદન વૃક્ષ

પ્રેમાનંદ

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ

વેલી કે અલબેલી,
હેલી મળી વને જુઓ વે'લી.
ઉરજ કુસુમ અંકુરિત.
અબળા કે એ શકે હશે વેલી !
પ્રેમાનંદ.

હેલી એટલે સખી અને મેળી એટલે મળીને જુઓ કે એ તે વેલી છે કે સ્ત્રી છે? તેમજ પેથાં અંકુરિત એટલે ફણગા ફૂટી અંકુર વાળા ઉરજ એટલે સ્તન છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળા ફુલ છે? એમ સંદેહાત્મક વર્ણન કર્યું તેથી સંદેહાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ.

નો'યે નો'યે નવાંગી ગગન તડિત એ,
શુદ્ધ શૃંગાર સાર્યા;
શંકા છે સ્વલ્પ એમાં વચન શર મને,
વિહ્રને કેમ માર્યાં ?
પ્રેમાનંદ.

આમા એ નવાંગી નથી પણ વિજળી છે એમ કહી પાછુ શુદ્ધ શૃંગાર સાર્યા છે એટલે અને વિજળી હોય તો બોલે નહિ માટે વિજળી નહિ હોય એમ કહી સ્ત્રી છે કે વીજળી એ સમજાતુ નથી એમ સન્દેહાત્મક વર્ણન કર્યું તેથી સન્દેહાલંકાર.

---

(११) अपन्हुत्यलङ्कार–Concealment.

વ્યાખ્યાઃ અન્ય પદાર્થના આરોપ માટે કોઈ પદાર્થનો ધર્મ નિષેધ કરી કરેલુ વર્ણન તે અપન્હુતિ અલંકાર. અપન્હુતિ અલંકારના અન્ય ભેદોથી વિશુદ્ધ હોવાથી આને સાધારણતઃ શુદ્ધાપન્હુતિજ કહે છે.

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

આ તો તારક ન્હોય, કિન્તુ પ્રિય સખી એ બધાં.
હેમ હર્મ્યનાં રત્ન, સુરગંગાને કાંઠડે.

આમા રત્નનો આરોપ કરવા માટે તારાના તારાત્વ ધર્મનો નિષેધ વર્ણવવામા આવ્યો તેથી એ શુદ્ધાપન્હુતિ,

શ્રી ગ ણે

હેત્વપન્હુતિ.

વ્યાખ્ય: શુદ્ધાપન્હુતિ જો યુક્તિપૂર્વક-હેતુપૂર્વક હોય તો તે હેત્વપન્હુતિ

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

નહિ નહિ આતો ચન્દ્ર, કલંક કે' તેમાં નથી;
તેમ દિવાકર ન્હોય, અમી ભર્યું એમાં વળી.
સુધાતણો આગાર, ચન્દ્ર સુધા ખાલી થતાં,
હોનો તે' આ તુજ,' ખરે 'સહચરી! મુખડું.

આ મુખના વર્ણનમાં અકલંક હોવાથી ચન્દ્રત્વનો અને અમી હોવાથી દિવાકરત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ હેત્વપન્હુતિ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

શત શૌલા મંદર તણી લાગી શશીને ભાલ,
મંથન સમયે, મુર્ખ કહે શશક હરિણ ભ્રમજાળ.

૨

આમા ચન્દ્રમા જે કલંક છે તે વાસ્તવિક રીતે કલંક નથી પણ એ તો મથન સમયે મંદરાચળની કેટલીક શીલાઓ પડી ગઇ હતી તે શશીને વાગી હતી તેનો હજી ડા ઘ રહી ગયો છે તે છે

(૧૧-૨) स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपन्हुति।

પણ મુર્ખાઓ તો તેને હરણ છે, સસલું છે એમ કહે છે એ માત્ર ભ્રમજાળ છે, એ રીતે ચન્દ્રમાં કલંકત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ હેત્વપન્હુતિ.

પર્યસ્તાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યાઃ—એક વસ્તુમાં રહેલા ધર્મનો અન્ય વસ્તુમાં આરોપ કરવા સારૂ કરેલું નિષેધ વર્ણન તે પર્યસ્તાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

માનસ સરના હંસ, ભૂલ્યો, કમળ એ નહિ શુચિ,
મહિ મથન સમ પેખ, કરકમળ આ છે રૂડું.

આમાં કમળત્વનો કરને વિષે આરોપ કરવાને માટે કમળમાં તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ પર્યસ્તાપન્હુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

નથી હળાહળ વિષ, વિષ રમા,
જન જણાય એ વાતે ભૂલ્યા;
વિષ પી સુખે જાગે ત્રિપુરાર,
રમા અડકે ઉંઘે મોરાર.

૨.

(११-३) अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हुतिस्तु सः।

આમાં વિષતનો રત્ના ને વિષે આરોપ કરવાને માટે વિષમાં તેનો નિષેધ-વિષ એ વિષ નથી કારણ કે વિષ પીને તો ત્રિપુરાર જે શંકર સુખે મોજ કરે છે. (ઝેર પીનારને ઘેન-નિદ્રા આવે તેવુ કાઇંજ શંકરને નથી થતુ) પણ વિષ તો રત્નાજ છે કારણ કે તેને અડતાથીજ મોરાર જે હરિ તેને ઘેન આવે છે-નિદ્રા આવે છે-એ રીતે વર્ણવ્યો તેથી એ પર્યસ્તાપન્હુતિ.

ભ્રાંતાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યાઃ—પ્રકૃત વસ્તુમાં થયેલો સંદેહ ટાળવા યથાર્થ અર્થ આપી કરેલુ વર્ણન તે ભ્રાન્તાપન્હુતિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

હે કુસુમશર ! નવપીડ આ તો, નથી જટા મુજ કેશ છે.
નથી આ ગરલ કસ્તુરી પણ નહિ ચન્દ્રલેખા કુસુમ એ,
નથી ચોળી મ્હેં કેં ભસ્મ શરીરે વિરહની એ ધવલતા
હું તો વિરહીણી ! વાળ ત્હારાં શિવ ભ્રાન્તે શર છુટયાં

આ વિરહીણીની ઉક્તિ છે, હે કુસુમશર ! શિવની ભ્રાન્તિથી તું કાં મ્હને પીડે છે? ત્હારાં બાણ છોડયાં છે તે પાછાં વાળી લે-પાછાં ખેંચી લે, કારણ કે હું કાંઇ શિવ નથી. મ્હારે માથે બાંધેલી જટા નથી પણ શીરના વાળનો અંબોડો છે. ગળે ઝેરનો નિલરંગ

(૧૧-૪) भ्रान्तापन्हुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे।

નથી પણ કસ્તુરી લેપન કર્યું છે તે છે, વળી માથે કાંઇ ચન્દ્રરેખા નથી પણ પુષ્પ છે તેમજ મ્હારે શરીરે કાંઇ ભસ્મ શોભેતી નથી પણ વિરહજનિત ધવલતા છે-શીકાશ-પાંડુરતા છે આમ કલ્પિત ભ્રાંતિનું નિવારણ કરી યથાર્થ અર્થનું કથન કર્યું તેથી એ ભ્રાતાપન્હુતિ *

દૃષ્ટાન્ત ૨જાુ

હું જાઉં જ્યાંત્યાં આવતી, વળી જે મ્હને હતી દોરતી
શું વૃદ્ધ આપ ત્રિયા ગઈ? નહિ બાપુ, મ્હારી લાકડી ×

આમા પ્રકૃતાનુજે લાકડી તેને વિષે વત થાં સાંભળનારને ભ્રાંતિ થઇ કે શું આપની ત્રિયા? તેનું યથાર્થ વસ્તુ જે લાકડી તે કહી સમાધાન કર્યું તેથી–ભ્રાન્તાપન્હુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું

કંપે ગાત્ર વિવર્ણતા વળી ધરે રોમાવાળી નીકળે
કાયા તે અકડાઇ જાય અતિશે આંખોથી આંસુ પડે
શું કૈ નરને વિલોકી ઉપજ્યા સાત્વિકભાવો ત્હને
ના રે આ ઋતુના પ્રભાવથી થઇ એવી અવસ્થા મને

ભાઇશંકર.

આમા કોઇ નરને જોઇ ત્હને સાત્વિક ભાવો ઉપજ્યા કે શું? એ શંકાનુ યથાસ્થિત વાત કહી નિવારણ કરવામા આવ્યું તેથી એ ભ્રાન્તાપન્હુતિ.

×સુન્દરી સુબોધના ઑગસ્ટ ૧૯૧૬ ના અંકમાં મ્હારા તખલ્લુસથી મ્હારું પડયું હતું તેમજ રા. છગનલાલ હ. પંડયાએ હાસ્યજનક વાર્તા ૮૧ામા એક સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ જણાવવા ફુટનોટમા આપ્યુ છે.

છેકાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યા: બીજાની શંકાથી સત્ય પદાર્થ યુક્તિ પુરઃસર
છુપાવી કરેલુ વર્ણન તે છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વસ્ત્રો કરે વિશ્લથ સખી ! રોમાંચ સ્તનપર અસુપરે
ને કર્ણમાં આલ્હાદકારક શાન્તસ્વર પડઘા પડે,
પરિતૃપ્ત નાસા ગંધથી—
'કો નાગરિક મળ્યો અલી ?'
ના ના વસન્તસમીરની આ ધૂર્તતા સઘળી ગણી.*

આમા સખીને પોતાની નાગરિક સાથના વિહારની વાત કરતા વચમાજ અન્ય સ્ત્રીએ એ વાત સાંભળી પૂછ્યુ કે 'શુ નાગરિક મળ્યો'? તેનું સત્ય પદાર્થ જે નાગરિક તેના ગોપન અર્થે યુક્તિપુરઃસર લક્ષણોના સામ્ય કરીને 'વસન્ત સમીરની ધૂર્તતા' એમ જણાવ્યુ તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ત્યાગી આખી નિશાવરી પ્રિયસખા ! આનંદ લીધો રીઝી,
રાખી પાસ સુવાસ દઈ કૃશ થતાં તેને પ્રભાતે ત્યજી,
'શું હો માનવતી પ્રિયાની કરી આ નાથે દશા સોગની ?'
ના ના ન્હોય પ્રિયા, સખા ! કહી તને તે તો કુસુમાવળી ×

(૧૧-૬) छेकापन्हुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिन्हवे ।

* 'સાહિત્ય' ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયું.

× 'સાહિત્ય' ડીસેમ્બર ૧૯૨૦ માં પ્રકટ થયું.

આમા મિત્રને પોતાના વિલાસની વાત કરતાં વચમાંજ બીજાએ 'શું કો માનવતી પ્રિયા ?' એમ પુછ્યુ તેનો સત્ય પદાર્થ જે માનવતી પ્રિયા તેનું ગોપન કરીને, યુક્તિ પુરઃસર, લક્ષણોના સામ્યે કરીને 'ના, ના, કુસુમાવળી' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

આવે ભારી છટાથી મનમુદ બનતું વેશ શો રમ્ય ભાસે,
ફોરે અંગે સુગંધિ શીકર નવલાં સ્નેહનાં સિંચતી એ;
આવે જોને નમંતી પીનપયધરથી ! ઉર ને પ્રાણ ભીંજ્યાં
'બાળી નારી નવોઢા ?' નહિ નહિ કહી આ તો સખે ! રમ્યવર્ષા -

આમાં પણ મિત્ર પ્રતિ પોતાની પ્રિયતમાને આવતી જોઈ ઉપજેલા વિચારનું તેમજ થયેલી સ્થીતિનું વર્ણન કરતાં બીજાએ વચમાંજ 'બાળી નારી નવોઢા ?' એ પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તેનો નવોઢા જે સત્ય પદાર્થ તેનું યુક્તિ પુરઃસર ગોપન કરી લક્ષણોના સામ્યે કરીને 'નારે, વર્ષા' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્હુતિ

આમાં સખીને પોતાના , વિલાસનું વૃતાંત અન્ય સ્ત્રીએ ' શું પ્રિયતમ ? ' એ પૂછતા સત્ય પદાર્થ જે પ્રિયતમ તેનું યુક્તિ પુરઃસર ગોપન કરી કાર્ગીના સામ્યે કરીને ' હેમન્ત ૠતુના વાયરા ' એમ જણાવ્યું તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું.

> દેવિ ! કરજ ને કન્યા કલંકિત સદા ભણું;
> યથાર્થ વદવું મ્હારે, ગમે તેમ તમે ગણું !
>
> પ્રેમાનંદ.

આમા શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીદામો વાત કરે છે તેમાં કૃષ્ણ બોલતા હતા કે ' કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' પણ ' કરજ ને કન્યા ' એટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો દેવિ રૂકિમણી પધારે છે અને ' કરજ તે કન્યા શું ? પુરૂ કરો કે ' કરગરે મળે નહિ ' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સત્ય વાત જે ' કરજને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' તેનું યુક્તિથી ગોપન કરી ' કલંકિત સદા ભણું ' એમ વર્ણવે છે તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

કૈતવાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યાઃ—વ્યાજાદિ પદથી કોઇ વસ્તુના ધર્મ નિષેધનું વર્ણન તે કૈતવાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

> છૂટે છે કામનાં બાણ, કાન્તા દૃક્પાત ને મિષે,
> અને લાગે બરાયો તે પ્રિય મિત્ર ! અતિ રીસેં.

(૧૨-૬) कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निन्हुतेः पदैः ।

આમા 'મિષે' એ શબ્દે કરીને કરીને કાન્તાના કટાક્ષ વ ધર્મનો નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્હુતિ

* * *

દ્દષ્ટાન્ત ૨ જુ

વનમા તપન થકી પીડયા, તરૂ માગે સૌ વાર,
નિજ દવાગ્નિ શિખા મિષે પ્રસારી જીહ્વા સાર.

૨.

આમા 'મિષે' એ શબ્દે કરીને દવાગ્નિ શિખાના દાવાનલત્વ ધર્મનો નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્હુતિ.

---

(૧૨) उत्प्रेक्षालंकार–The Poetical Fancy.

વ્યાખ્યા –વસ્તુ, હેતુ અને ફલ રૂપે જે સંભાવના તે ઉત્પ્રેક્ષા તેના ત્રણ પ્રકાર છે વસ્તુત્પ્રેક્ષા કે સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા, હેતૂત્પ્રેક્ષા અને ફલોત્પ્રેક્ષા એ દરેકના બબ્બે ભેદ છે પહેલાના <u>ઉક્ત</u> અને <u>અનુક્ત</u> અને બીજા બેના <u>સિદ્ધ</u> અને <u>અસિદ્ધ</u> તેમજ (ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દોના અભાવે પણ હોય તો) <u>ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.</u>

<u>સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તૂત્પ્રેક્ષા</u>

વ્યાખ્યા:–કેઇ વસ્તુમા કોઈ પણ નિમિત્તે સંભાવના કરી કરેલુ રૂપ વર્ણન તે સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તૂત્પ્રેક્ષા.

જાણીને ક્ષય રોગિ વારસપણું દીધું ન રત્નાકરે,
ને જે છે પરણ્યો સતાવિશ વળી નારી જતાં આખરે,
તે ભૂખે મરતો શશી કર કરી લાંબા ભિખે છે ખરે,
ઘેર ઘેર નિશા વિષે ફરી ફરી લજ્જા થતાં વાસરે,

ભાઈશંકર.

આંમા ચન્દ્રમાના ઘેર ઘેર લાંબા કર દેખાય છે-સર્વ સ્થળે કિરણો પ્રસરે છે એ નિમિત્તે કરીને તેના ખગોલક્રમણમાં ભીખ માગવા માટે ફરવા નીકળવની સંભાવના કરી પણ ખગોલક્રમણનું યથાસ્થિત વર્ણન ન કરવામાં આવ્યાથી તેમજ વિષય જે ખગોલક્રમણ તેનુ ગ્રહણ પણ ન કરવામાં આવ્યાથી એ અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કહેવાય.

આમા શ્વાસ ઘણા જોરથી તેમજ અવાજ સાથે ચાલે છે એ નિમિત્ત વડે તેમા મદનાનળ-કામદેવના અગ્નિની ધમણની સભાવના કરી વિરહાવસ્થાનુ યથાસ્થિત વર્ણન કર્યુ તેથી એ પણ ઉક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા

અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા

વ્યાખ્યા —કોઈ વસ્તુમા કેઇ પણ નિમિત્તે સભાવના કરી કરેલુ સાધારણ (યથાસ્થિત નહિ એવુ) વર્ણન તે અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા

દૃષ્ટાન્ત ૧લુ

> દિશે સુંદરીને શશી આ,
> અનુલેપે છે અસીસ્વિત કરથી
> નિજ તરગ સુઅગ્રે
> ફીણુ સમુ ચન્દન ઘસતો જેહ નીધિ

આમા સમુદ્ર કરે ફીણુ ચન્દનના એકઠા થવા રૂપ તેમજ દિશઓને ધવલ કરવા રૂપ નિમિત્તોએ કરીને ફીણુ ચન્દનના પ્રેરણ અ કિરણોના નમાગણમા ઘસવાની અને અનુલેપનની સભાવના કર પણ ફીણુ ચન્દનનુ પ્રેરણ તથા કિરણ નમારણ યથાસ્થિત ન વર્ણ વાથી એ અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા

* * *

; ૧ન રનુ

જાણીને ક્ષય રોગિ વારસપણું દીધું ન રત્નાકરે,
ને જે છે પરણ્યો સતાવિશ વળી નારી જતાં આખરે,
તે ભૂખે મરતો શશી કર કરી લાંબા ભિખે છે ખરે,
ઘેર ઘેર નિશા વિષે ફરી ફરી લજ્જા થતાં વાસરે,

ભાઈશંકર.

આમા ચન્દ્રમાના ઘેર ઘેર લાબા કર દેખાય છે—સર્વ સ્થળે
કિરણો પ્રસરે છે એ નિમિત્તે કરીને તેના ખગોલભ્રમણમા ભીખ માગવા
માટે ફરવા નીકળવની સભાવના કરી પણ ખગોલભ્રમણનું યથાસ્થિત
વર્ણન ન કરવામાં આવ્યાથી તેમજ વિષય જે ખગોલભ્રમણ તેનુ ગ્રહણ
પણ ન કરવામા આવ્યાથી એ અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કહેવાય.

દષ્ટાન્ત ૧ લું

મેંદીથી રંગ્યા શી.
મહિમથન શી હથેલી આ ત્હારી.
કોમળ રક્ત શું થઇ એ.
પુષ્પગુચ્છનનો શ્રમ કરવાથી.

આમા મહિમથન જેવી હાથેલી સ્વાભાવિકજ રક્ત છે તેનો કાંઇ પુષ્પગુમ્ફન એ હેતુ નથી છતા તે હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી એ હેતુત્પ્રેક્ષા પણ પુષ્પગુમ્ફનથીએ રક્તિમા આવે ખરી એટલે એ નૈર્ગિકપણાને યોગે કરીને એ સિધ્ધવિષયા હેતુત્પ્રેક્ષા.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જું

લક્ષ્મીજીના કુચનું કુંકુમ અંક લેતે.
લાગેલુ ઉર હરિને રતિ કેલિએ તે
પ્રસ્વેદથી પ્રસરી આંતર રાગ જાણે
દર્શાવત બ્હાર અર્પો પરસૌખ્ય સૌને.

કેશવલાલ

આમા વિષ્ણુનુ ઉર સ્વભાવિકજ રક્ત છે તેમા વળી અંક એટલે આલિંગન કરતી વખતે લક્ષ્મીજીના કુચ ઉપર ચર્ચિત કુંકુમ લાગવાથી વધુ રક્ત થયુ હોય તેનો કાંઇ આંતરરાગ દર્શાવવાનો હેતુ નથી છતા હેતુ હોય એવી સભાવના કરી તેથી એ હેતૂત્પ્રેક્ષા પણ આંતરરાગથી એ ઉરે રક્તિમા આવે ખરી, એટલે એ નૈસર્ગિકત્વને યોગે કરીને એ સિદ્ધ વિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા.

આમા નીલામ્બરરૂપે યમુના હળધરને વળગી રહી છે તેનો કાંઈ ભયવિહ્‌વળતા એ હેતુ નથી છતા તે હેતુ હોય એવી સભાવના કરી તેથી તેમજ એ હેતુ કલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષા

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

જાજે ત્યાથી, કનખલ જહાં શૈલરાજેથી આવી.
વહે છે ગગા, સગરસુતના સ્વર્ગના માર્ગ જેવી,
જાણે કાઢે હસી ફીણ વડે, ગૌરીની ભ્રૂ ચઢેલી,
વિચિહસ્તે ધરી શશીકલા શભુના કેશ ઝાલી

ડિલાભાઈ.

આમા ગગાના ફીણુ સ્વભાવત વહેન છે તે કાંઈ ગૌરીની ચઢેલી ભ્રમરને હસી કાઢવા માટે થતા થયા નથી, છતા તેમા હસી કાઢવા રૂપ હેતુની સભાવના કરવામાં આવી તેથી અને એ હેતુ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષા ' શંભુની જટા જેવા પર્વતના શિખરમાથી ગગાનો પ્રવાહ નીચે પડે છે ત્યા ફીણુ સિવાય બીજુ કાઇ પણ દેખાતુ નથી આથી ગગા જાણે ફીણુ રૂપી ધવલ હાસ્યથી, શભુના પોતાના ઉપરના અસત પ્રેમથી, પોતાની સપત્ની ગૌરીની ચઢેલી ભ્રમરને જાણે હસી કાઢતી હોય અને તરગ રૂપી હાથથી શભુની જટામાના ચદ્રને [illegible] પકડી, ગૌરીને ઇર્ષ્યા ઉગવતી હોય તેવી દેખાય છે. ભગીરથ રાજાએ ગગાને પૃથ્વી પર આણી ત્યારે ગગાના ધોધનો ભાર પૃથ્વી ઝીલી નહિ શકે એવા ભયથી શકરે તેને પોતાની જટામા ઝીલી લઇ ત્યાથી પૃથ્વીપર વહેતી કરી એ પુરાણુ કથા બહુ પ્રસિદ્ધ છે'

ફ્લોત્પ્રેક્ષા

વ્યાખ્યા.—ફળ ન હોવા છતા ફળ હેય એવી સંભાવના
કરી કરેલું વર્ણન તે ફ્લોત્પ્રેક્ષા.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

જે જે તમ રૂપી ચોર છુપેલો ગૃહમાં કઇ,
કર મારે કરી રીસ રક્ત ભાનુ થઈ તેહને

આમા સૂર્યનાં કિરણો સ્વભાવતઃ લાલ છે તેને તમ એટલે અધકાર રૂપી ચોરને મારવા સારૂ લાલ કર્યા ન હોવા છતા મારવા રૂપ ફળની તેમા સભાવના કરી તેથી તેમજ કિરણોથી અધકાર નો નાશ થાય છે એ નૈસર્ગિકત્વને યોગે કરીને એ સિદ્ધ વિષયા ફ્લોત્પ્રેક્ષા.

અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યાઃ ફળની સંભાવનામાં કાલ્પનિકત્વ હોય તો અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વહ્યો મન્થન કાળેય છુપાવ્યાં નીધિએ દીસે,
રત્નો તે લેઇ લેવાને લાંબા કર કરે રીસે.

આમાં ચન્દ્ર કિરણો સ્વભાવતઃ લાંબાં છે તે કાંઇ રત્નો લેઇ લેવા સારૂ લાંબા નથી કર્યા, છતાં તેમાં રત્ન લેઇ લેવા રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ રત્ન લેવા રૂપ ફળ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું, ૩ જું

એવે કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલંક
લાગેલ, તે ફિટવવા ફરતો મયંક,
કાલિંદીપાન કરવા અરથે પ્રકટ્યો
પ્રાચી મુખે કુટિલ ચંદન ચાંદલો શો.

કેશવલાલ.

તેમજ એ ફળ કાલ્પનિક હોવાથી અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા. તેમજ ચન્દ્ર પૃથિવી પરિક્રમણ કરે છે તે કાંઇ પાપ રૂપ કલંક મટાડવા માટે નથી છતાં તેમાં પાપરૂપ કલંક જે બ્રહસ્પતિની પત્ની, તારા સાથના નિષિદ્ધ સંબંધથી તેના કપાળે લાગુ થયુ છે તે મટાડવા રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ એ ફળ કલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ.

> નિહાળંતાં નેને તવ નવલકુંજે પિયુજીને.
> અપાંગો ઓળંગી શ્રવણપુટ વીંધંત વધીને,
> રસીલી રાધાનાં મદનમદઘેલાં નયન બે.
> પ્રમોદાશ્રુ રૂપે શ્રમજળ તણાં બિંદુ જ ઝરે.

દષ્ટાન્ત ૧ લું

છે અંગમાં પ્રિય વિયોગ તણોજ વન્હિ,
સંરક્ષવા શશીમુખી નિજકાન્ત તેથી;
જે છે હૃદસ્થ, વહવા દઈ અશ્રુવાર-
ધારાથી ઉષ્ણુ અભિસિંચતી હૃત્પ્રદેશ.

આમા 'જાણે' ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષા વાચક શબ્દનો અભાવ હોવા છતા કામિનીના આસુ જે વિરહજનિત છે તે કાંઇ વિયોગના વન્હિથી હૃદયે રહેલા પતિના-હૃદયમા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે વાસ કરી રહેલા સ્વામીનાથના સંરક્ષણાર્થે નથી છતા તેમા સંરક્ષણની સંભાવના કરવામા આવી, તેથી એ ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જું

અણગણ મદનતણા ગણું બાણથી
રક્ષા સારૂં તમારી,
સજળ કમળદળ કવચ વિપુલ ઉર
વિધુર રચે વિસ્તારી
નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

આમા 'જાણે' ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષા વાચક શબ્દનો અભાવ હોવા છતા સજળ કમળ દળ જે મદનના અગણિત બાણથી કામિનીની

રક્ષા કરવા માટે નથી છતા તેમા સગ્ક્ષણુની સભાવના કરવામા આવી તેથી એ ગમ્યે ત્પ્રેક્ષા.

---

(૧૩) अतिशयोक्त्यलङ्कार-Hyperbole.

રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યાઃ-વિષય એટલે ઉપમેયનું સ્હેજ પણ ઉલ્લેખન કર્યાં સિવાય કેવળ વિષયી એટલે ઉપમાનથી જ વિષયનું કરેલું વર્ણન તે રૂપકાતિશયોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

સુંદર વાપી ગગન સુહાય
સુવર્ણ સીડી તે પર ત્યાંય,
ઇન્દ્રનીલ જડીઆ તે માંહ્ય
તે પર શૈલદ્વય દેખાય.

શૈલો ચન્દનથી મઘમઘે
દિવ્ય ભોમ એ નવલી દીસે,
તે પર અમીનીધિ સુંદર સ્હોય,
ધન્યભાગ્ય ! જન જે એ જોય.

આમા નાભિ, ત્રિવલી, રોમાવલિ સ્તન અને મુખ એ ઉપમેયનુ નામ પણ ન લેતા વાપી, સીડી, ઇન્દ્રનીલ, શૈલ અને અમીનીધિ એ ઉપમાન વડે અસંભવિત એવુ વર્ણન કર્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ

(૧૩-૧) रुपकातिशयोक्ति स्यान्निगीर्याध्यवसानत.।

૨ આ નારીના કટિથી ઉર્ધ્વ પ્રદેશનુ વર્ણન છે વાપી રૂપ નાભિને ગણવામા આવી છે કારણકે ઉડી નાભિ એ સ્ત્રીઓની કામપ્રિયતા સૂચવે છે તેમજ એક ઇચ્છા યોગ્ય ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષણ

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

વૃંદાતણા વનમા ઊગી છે એક હેમની વલ્લરી,
વર્ણન કરૂં શું તેહનું મમ બુદ્ધિ સ્પર્શી નવ શકી,
તે લચતી લતિકા ઉપર સમરના મનહરણ બે શ્રીફળો,
સુંદર ફળ્યા, તે શ્રીફળ પર વળી કમળ કો ખીલ્યું અહો,
નવ કમળ રૂપ નિરૂપિત થતું વળી હૃદયપણ મ્હારૂં દ્રવે
તે મનહરણ શુચિકમળ ઉપરે રમ્યમનહર શુક છે
સુન્દર, સુરંગી તેમ તે પર બાલ ખંજન જોડલી
શી દિવ્ય લતિકા આ લચી ના જોડી કોઇ જગે જડી ×

છે नाभि गांभीर्यात् मदनातिरेक તેમજ स्निग्धकेशी विशा लाक्षी निम्ननाभि सुमध्यमा। सुमुखी सुप्रभा नारी तां कन्यां वरयत् बुध ॥ તેનાથીને સુવર્ણની સીડી ગણી તેમાં આવેલી રોમાવલિને સીડીમાં જડેલા ઇન્દ્રનીલ મણિઓનું રૂપ આપ્યું છે સ્તનને શ્રીફળનું રૂપ આપ્યું છે स्तनयुगलमनर्घं श्रीफल श्री विडम्बि। ઉન્નત સ્તન એ પણ ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષણ છે સ્તન ઉપર ચન્દન ચર્ચવાનો પહેલાં રિવાજ હતો તે મુજબ ચન્દનથી ગેન્ન મનમાં રહ્યા છે એમ વર્ણવ્યું છે અને ઠેઠ મુખે અમીનીધિ-અમૃતના સાગરરૂપ ચ નું રૂપ આપ્યું છે તે પણ અધર અમીના સાગરરૂપ મુખ હોવાથી સાર્થ છે

× આ પણ સુંદરીના ઉપલા પ્રદેશનું વર્ણન છે સ્તનને શ્રીફળનું મુખને કમળનું નાસિકાને શુકનું અને નેત્રોને બાલ ખંજનની જોડીનું રૂપ આપ્યું છે તે તેમના જૂદા જૂદા ધર્મોએ કરીને સાર્થ છે

આમા કામિની, સ્તન, મુખ નાસિકા તેમજ નેત્રાદિ ઉપમેયનું નામ ન લેતા હેમની વલ્લરી, શ્રીફળ, કમળાદિ ઉપમાન વડેજ અસંભવિત એવુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

*

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

> પ્રિય વયસ્ય ! કૌતુક આ પેખ,
> તિક્ષ્ણ શરો નીકળતાં દેખ
> બે નીલોત્પલથી આ વાર
> વાગે તેના વાગ્યા બાર ! *

૨.

આમા કટાક્ષ અને નેત્ર જે ઉપમેય તેનુ નામ પણ ન લેતા શર અને નીલોત્પલ એ ઉપમાનથી અસંભવિત એવુ વર્ણન કરવામા આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ

સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા. અપન્હુતિ યુક્ત રૂપકાતિશયોક્તિ તે સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ

---

* આમા કટાક્ષને બાણનુ અને આખને નીલોત્પલ જે કમળ તેનુ રૂપ આપ્યુ છે તે પણ તેમના જૂદા જૂદા ધર્મોએ કરીને સાર્થ છે.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ.

છે તુજ ચક્ષુમાં સુન્દરી,
મૂર્તિમન્ત ચંચળતા ભરી,
ખંજન તેને વદતા સર્વ
વધશે ત્હારો તેથી ગર્વ.

આમાં ખંજનમાં જે છે તે ચંચળતા નથી એ અપંન્હવ યુક્ત તેમજ ફરીથી જે ઉપમેય તેનું નામ લેતાં મૂર્તિમંત ચંચળતા જે ઉપમાન તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

ત્હારી સહચારિણીની
વાણી માંહિ સુધા વસેલ સખા !
ભ્રાન્ત થઇ તું તેથી
ચન્દ્ર ગણુતા વકત્ર તેહ ભલા.
૨.

આમાં ચન્દ્રમાં જે છે તે અમૃત નથી એ અપન્હવ યુક્ત તેમજ મીઠાશ જે ઉપમેય તેનું નામ પણ ન લેતાં સુધા એટલે અમૃત જે ઉપમાન તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

ભેદકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યાઃ–કોઈ એક લોક પ્રસિદ્ધ વસ્તુ કરતાં અન્ય વસ્તુ અધિક ન હોવા છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે કરેલું વર્ણન તે ભેદકાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૨) યદ્યપન્હુતિગર્ભત્વં સૈવ સાપન્હવા મતા ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

ભક્ત કવિ ભૂખણની
ભક્તિ કવિતા ન્યારીજ આ જગમાં,
તુલ્ય તેહ નહિ થાશે
નહિ કો જડશે જોડી ભૂતળમાં.

આમા કવિ ભૂખણદાસની કવિતા તથા ભક્તિરૂપ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ એવા નરસિંહ મહેતા આદિ કવિઓની કવિતા તથા ભક્તિરૂપ વસ્તુ કરતા અધિક ન હોવા છતા તેનુ લોકોત્તરત્વે વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી એ ભેદકાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આ પુણ્યશાળિ નરની, સમતા જુદી છે,
નિર્લોભતા, નિપુણતા પણ આ જુદી છે,
છોડાય કોણ થકી કેવળ નીતિ ધારી
આવો અયત્નથી થતો નિજ લાભ ભારી.

ભાઈશંકર.

આમાં નાયકની સમતા, નિર્લોભતા ને નિપૂણતા લોક પ્રસિદ્ધ સમતા આદિથી અભિન્ન છે તોપણ તેઓના ભિન્નપણાનું વર્ણન કર્યું છે તેથી એ ભેદકાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૨) भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम्।

સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યાઃ—જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં યોગ કલ્પીને, અસમ્બન્ધે સમ્બન્ધ કલ્પીને કરેલું વર્ણન તે સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧લું.

સન્તોષમાં રહેતાં બધાં આ ચક્રવાક ધરી ઉરે
વિચાર કે દાતૃત્વથી આ કર્ણ સઘળું આપશે
ને ખૂટતાં તે હેમઅદ્રિનું દાન પણ દેશે વળી
કે જેથી પછી સંતાય સૂર્ય ન, વિરહ દુઃખ જાયે ટળી

આમાં ચક્રવાકોને સૂર્યનો અસ્ત કરનાર સુવર્ણના મેરૂ પર્વતનો પણ કર્ણના સુવર્ણ દાનમાં ધીમે ધીમે નાશ થઇ જશે એ સંભાવનાથી થયેલા સંતોષનો સમ્બન્ધ ન છતાં પણ સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

કેશે કેસર માલિકાજ ધરતાં જે ખેદ પામે સદા,
જે ગાત્રોય રૂડાં વિલેપન તણાં દુઃખો કરે ન ક્ષમા;
દિવાની પણ જ્યોત નિજ ભવને જે ના શકન્તી સહી,
તે આ દારૂણ અગ્નિ વિરહ તણા શી રીત રહેશે સહી

(૧૨-૮) सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्

આમા બોલસરીની માળા ધરવાથી, રૂડા વિલેપનથી તેમજ દિવાની જ્યોતિથી ખેદ અને દુ:ખ થવાનો અયોગ છતા પણ યોગ વર્ણવ્યો તેથી એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

વસતે માધુરી મુખતણિ શશીને નયનની
દીપ્તી છે પદ્મોને, પરભૃત × કુલોને સ્વરતણી,
દીધું એવી રીતે છીનવિ મુજ સર્વસ્વ પરને
હવે આ બાકી છે ફક્ત અસુ દેવા પવનને.

ભાઈશંકર.

આમા મુખની માધુરી આદિનો ચન્દ્રાદિકને સમ્બન્ધ નથી છતા સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો છે તેથી એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

વ્યાખ્યા.—યોગ હોય છતા અયોગ, સમ્બન્ધ હોય છતાં અસમ્બન્ધ કલ્પીને કરેલુ વર્ણન તે અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

અતલી બળ ગુણ રૂપ તુ દાતાર મહાન છે,
તે થકી હે રાજેન્દ્ર! કલ્પવૃક્ષ તજી મ્હે દીધુ.

× પરભૃત એટલે કોકિલ.

આમા ઇન્દ્ર ગમે તેનો ભોગ દાતાર હોય પણ તેથી કલ્પતરૂને માનવુ નહિ એમ ઠરતુ નથી એટલે કલ્પતરૂને માનવાનો સમ્બન્ધ હોવા છતા અસમ્બન્ધ વર્ણવવામા આવ્યો તેથી એ અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

* * *

દ્રષ્ટાન્ત રજુ

બાહુ રૂપી સુન્દર બે લતાને
શા થડ્ડકતા આ અદકા ફળો બે
સ્તનો રૂપી, ના અવકાશ સ્હેજે
દ્વિબાહુ મધ્યે અમને જણાયે

૨

આમા સ્તનો થડ્ડક એટલે અવકાશ તો યાવત છતા અવકાશ નથી એમ વર્ણવ્યુ—અવકાશનો યોગ છતા અયોગ વર્ણવ્યો તેથી એ અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

અક્રમાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા હેતુ અને કાર્ય બન્નેનુ એકી વખતે એક કાલત્વે કરેલુ વર્ણન તે અક્રમાતિશયોક્તિ

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

વીર અર્જુને બ્રહ્માસ્ત્ર સુધીનુ કર્યું પણ ઉગીઓ નહિ,
તે સ્હાસુ ત્યા દિવ્યાસ્ત્ર છોડયુ અસહ્રદય ભેટયા તહીં,

(१३-२) यागड्व्यवाग सर धातिशयोक्तिर्तीयते ।

બ્રહ્માસ્ત્ર કમ્પ્યે કર્ણ કમ્પ્યો દેખીયો ત્યા અર્જુને,
અસ્ત્રે ક્ષમા છાડી અને કર્ણેય છાડી તે સમે.

આમા બ્રહ્માસ્ત્ર મુકવુ, કમ્પવુ અને ક્ષમા છાડવી, એ ત્રણ હેતુ તેમનુ અને દિવ્યાસ્ત્ર છોડવુ, કમ્પવુ અને ક્ષમા છાડવી એ ત્રણ કાર્ય તેમનુ એક કાલત્વે વર્ણન કર્યું તથી એ અક્રમાતિશયોક્તિ.

* *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

જે સાપડી સુયશ સાથ મને સમૃદ્ધિ
જ્ઞાનોનિ સાથ મળિ જે પદવીનિ વૃદ્ધિ
નિર્દોષ આ મુજતણી વળિ જીદગી જે
છાયા ફતુહ્વજ રૂપી સુરવૃક્ષની તે

ભાઇશકર

આમા પદવીની વૃદ્ધિ રૂપ હેતુ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ રૂપ કાર્ય એ બન્નેનુ એક કાલત્વે મળવા રૂપ વર્ણન કર્યું તથી એ અક્રમાતિશયોકિત

ચપલાતિશયોક્તિ

વ્યાખ્યા—હેતુનુ ભાન થતાજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એવુ જે વર્ણન તે ચપલાતિશયોકિત

(१९-६) अक्रमातिशयोक्ति स्यात्सहत्व हेतुकार्ययो ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

જાતા જાણી પતિ સ્થલાન્તરે,
મ્હેરી સુન્દરી મુદ્રિકા કરે,
દાખવવા પતિને કૃશાંગને,
કે વિરહે પડશેજ અંગ એ.

આમા પતિના સ્થલાન્તરરૂપ હેતુના જ્ઞાન માત્રે કરીને અંગોનું કૃશ થઇ જવારૂપ તેમજ મુદ્રિકા એટલે વીંટીનું કંકણની જગાએ બરોબર બેસતા આવવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામા આવ્યાથી એ ચપલાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

પુત્રને વનવાસ એવું દૂતને મુખ સૂણતાં,
કુન્તા તણું મુખ એકદમ ફીકકું અને પીળું થયું;
સુકાઇ ગાત્ર ગયું વળી, ઢીલા થયાં અંગો બધાં,
'રે હાય'' કુન્તા બોલી કે ધરણી ઢળ્યું તેનું અંગ.
૨.

આમા પાડવોના વનવાસ જવારૂપ હેતુના જ્ઞાન માત્ર વડેજ માતનું શોકાગ્ર મારવારૂપ અને અંગોનાં ઢીલા થવારૂપ, કાર્યની ઉત્પતિ વર્ણવી તેથી એ ચપલાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૭) चपलातिशयोक्तिस्तु कार्यहेतुप्रसक्तिजे ।

અત્યંતાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યાઃ—હેતુ પહેલાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઇ એવું જે વર્ણન તે અત્યંતાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

> હે દીન બંધુ! દયાળ! કૃષ્ણા એ ન સ્મર્યાં જરી
> પુર્યાં વસ્ત્ર તત્કાળ, રટતી મુખ થકી એ પછી.

આમાં કૃષ્ણા એટલે દ્રૌપદીએ કૃષ્ણને સ્મરવા રૂપ હેતુ કરતા વસ્ત્ર પુરવા રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવી તેથી એ અત્યંતાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

> ભુસુર પાદવિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી.
> દાન સુમાન સમાન ગણી કરીં, હે મતિમાન સુકીર્તિ પ્રસારી,
> માંત્રિક માનિનિ! તે થકિ મેં નવ, પાંડવ અસ્ત્રથી દૃષ્ટિનિવારી,
> · પ્રેમ પડયો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભુવભામિની છેજ અમારી.
>
> પ્રેમાનંદ.

આમાં દાન આપવા રૂપ હેતુ કરતા કીર્તિ પ્રસરવા રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવી તેથી એ અત્યંતાતિશયોક્તિ. પ્રેમાનંદના

(१३-८) अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे।

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાનના ટીકાકારો આને ચપલાતિશયોક્તિનું દૃષ્ટાંત ગણે છે પણ તે મતભેદથી હશે એમ લાગે છે. આમાં આપેલી વ્યાખ્યાઓ મુજબ તે અત્યતાતિશયોક્તિનુંજ દૃષ્ટાંત ઠરે છે.

---

(૧૯) તુલ્યયોગિતાલઙ્કાર–Equal Pairing.

પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા:–અનેક વર્ણનીય વસ્તુના અથવા અનેક અવર્ણનીય વસ્તુઓના ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન તે પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

> પદ્મો ને ચક્રવાકો ને વિરહીણી ઓઓ સખા!
> કરમાયે અરે! હાવાં દ્યુતિ ભાસ્કરની જતાં.

આમા સૂર્યાસ્ત થતાં પ્રસ્તુત એવાં કમળો, ચક્રવાકો અને વિરહીણી સ્ત્રીઓના મુખ તેમના સંકોચ થવા રૂપ એક ક્રિયાગત ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

> તુજ્જ સુકોમળ અંગ જોઇ માલતી ચન્દ્ર ને
> રમ્ભા કોમળ મંદ, કઠોરતા મઠી સૌ ભર્યાં.

આમાં પ્રિયતમાનું અંગવર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત એવાં જે માલતી ચંદ્ર અને રમ્ભા એટલે કેળ તેમનામાં રહેલો કઠોરતા રૂપ એક ગુણગત ધર્મ વર્ણવ્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

* * *

-દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

પ્યારિં લાગે રસે સારી પેઠે ભરી,
લોકને શેરડી ને વળી સુંદરી
સીત પાણી તથા ચંદ્રશાળા અને
વાસ દેશાંતરે નાગમે કોયને

ભાઈશંકર.

આમાં હેમંત ઋતુનું વર્ણન કરતાં શેરડી અને સુંદરી એ બન્ને પ્રસ્તુત પદાર્થોનો સારી લાગવા રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો અને શીત પાણી, ચંદ્રશાળા એટલે અગાશી અને દેશાંતરવાસ એ ત્રણે પ્રસ્તુત પદાર્થોનો ન ગમવા રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યાઃ-હિત અને અહિત વૃત્તિના સામ્યનું વર્ણન તે દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

(૧૪-૧) वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता।

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લું

> મિત્રને શત્રુ બન્નેને પરાભૂતિ× તું દે વળી.
> મિત્રને ઉચ્ચ સંપત્તિ પરાભવ અરિપ્રતિ

આમા મિત્રને હિત કરનાર અને શત્રુને અહિત કરનાર તે બન્નેને પરાભૂતિ રૂપ એકજ વસ્તુ આપવાનું–હિત અને અહિતને તુલ્ય સરખાપણું રાખવાનું વર્ણન કર્યાથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

> કાપે, બાળે, ખાય, પોષે કે તું ઉછેરશે
> તોયે ચન્દન વૃક્ષ, સુગન્ધ તુજને આપશે

આમા કાપનાર અને બાળનાર જે અહિત કરનાર અને ખાનાર તથા પોષનાર જે હિત કરનાર તે બન્ને પ્રત્યે સુગંધ આપવા રૂપ સમવૃત્તિનું વર્ણન કરવામા આવ્યું તેથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૩ જું

> પેખી ઉદારપણું કોકિલ પૂર્ણ ભાવે
> તારો સુહૃદ થઇ કીરતિ તુજ ગાવે,

× × × ×

(૧૬–૨) हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

× પરાભૂતિ એ શબ્દ શ્લેષયુક્ત હોઇ તેના બે અર્થ થાય છે ૧ ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ અને ૨ પરાભવ.

કો કર્વતે કરવતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે
છે કેટલીક જન જાત કૃતઘ્ન એવી.
તોએ રહે સુજનતા તું સદાય એવી.

છોટાલાલ.

આના કીર્તિ ગાનાર જે હિત કરનાર અને કર્વતે કે કુહાડે કાપનાર જે અહિત કરનાર તે બન્ને પ્રત્યે સુજનતારૂપ સમવૃત્તિનું વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા

તૃતિય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યાઃ ગુણે કરીને ઉત્કૃષ્ટ એવી અનેક વસ્તુઓ સાથે કોઇ અસમાનને સમાન કરી 'કરેલુ વર્ણન તે તૃતિય તુલ્યયોગિતા.

દષ્ટાન્ત ૨ જું.

યમ, પ્રચેતા, શક્ર ને કુબેર જેવાં આપ;
લોકપાળ શોભો કહ્યા, રાજવી પુણ્ય પ્રતાપ. ૨.

આમાં રાજવી જે પ્રસ્તુત વસ્તુ તેને લોકપાલત્વે કરીને યમ, પ્રચેતા એટલે વરૂણ, શક્ર એટલે ઇન્દ્ર અને કુબેર સાથે, અસમાન હોવા છતાં સમાન રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યાથી તૃતિય તુલ્યયોગિતા.

---

(૧૯) दीपकालंकार-The Illuminator.

વ્યાખ્યાઃ વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યના ધર્મૈક્યનું વર્ણન દીપકાલંકાર.

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

માળી રીઝે વર્ષાથકી, ધોબી રીઝે જોઇ ધૂપ
શેઠ રીઝે વાચાળથી, યોગી રીઝે જોઇ ચૂપ.

આમાં વર્ણનીય એટલે પ્રસ્તુત જે યોગી અને અવર્ણનીય એટલે અપ્રસ્તુત જે માળી, ધોબી અને શેઠ તેમને સર્વેને રીઝાવવા રૂપ ક્રિયાગત ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

(૧૯) यदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधा

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

મણિપાસા વાળો સમરવિજયી ઘાયલ થયો,
મદે ક્ષીણો હાથી શરદ સરિતા સ્રોત દુબળો;
શશી દ્વિતીયાનો સુરતમૃદિતા બાલવનિતા
સુહાયે દાતાઓ વિભવ નિર્ગળ્યો તેજ રીતના.

આમાં પ્રસ્તુત જે દાન આપવાથી વૈભવરહિત થયેલા દાતાઓ અને અપ્રસ્તુત જે સરાણે ચઢેલો પાસાવાળો મણિ, ઘવાયેલો પણ રણમાં જીતી આવેલો યોદ્ધો, મદ ઝરવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ ઋતુમાં જેનો પટ ઓછો થઇ ગયેલ છે એવી નદી, બીજનો કલા શેષ-ચંદ્ર તેમજ રતિકેલિમાં મર્દન પામેલી નવયૌવના એ સર્વેના સુહાવા—શોભવારૂપ ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

* *

દૃષ્ટાન્ત ૩

વિદ્વાનોને ધનથકી, રૂડા રૂપથી કોકિલોને,
શ્રીમંતોને વિનયથી, વડા પુચ્છથી દુર્જનોને;
દાતાઓને અમરપદથી, બુદ્ધિથી કેશરીને
રાખ્યા જેણે રહિત ધિઃક છે તે વિધીની મતીને.

(१६) आवृति दीपकालङ्कार–The Illuminator With Repitition.

વ્યાખ્યાઃ દીપકની પુનરાવૃતિએ કરીને ત્રણ પ્રકારના આવૃતિ દીપક અલંકાર થાય છે. શબ્દાવૃતિ દીપક, અર્થાવૃતિ દીપક અને શબ્દાર્થાવૃતિ દીપક

શબ્દાવૃતિ દીપક.

વ્યાખ્યાઃ એકનો એક શબ્દ (ક્રિયાપદ) ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં બે કે તેથી વધુવાર આવે તે શબ્દાવૃતિ દીપક

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

> વર્ષે છે મેઘમાલા ને વર્ષે છે રાત્રિયે સખી !
> ને વ્હેની દુઃખના ઓઘ પડે છે હું પરે વળી.

આમાં વર્ષે છે એટલે પડે છે વર્ષણ થાય છે અને વર્ષે છે એટલે વરસે છે અથવા વરસ જેવી છે એમ વર્ષે છે એ શબ્દ બે વાર આવવાથી શબ્દાવૃતિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

> ખરે છે પત્રને પુષ્પો ખરે છેજ સુબોધ આ,
> વૃક્ષથી વક્ત્રથી તેમ ખરે છે નભ તારલા.

૨.

---

(१६) त्रिविध दीपकावृतौ भवेदावृतिदीपकम् ।

આમાં ખરે છે એટલે પડે છે અને ખરે છે એટલે નીકળે છે તેમજ ખરે છે એટલે નાશ થાય છે એમ ખરે છે શબ્દ વણવાર આવ્યો તેથી એ શબ્દાવૃતિ દીપક.

અર્થાવૃતિં દીપક.

વ્યાખ્યાઃ–એકના એક અર્થના બે અથવા તેથી વધુ જૂદા શબ્દો (ક્રિયાપદો) બે અથવા તેથી વધુ વાર આવે તો અર્થાવૃતિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ.

તું સંસારોદધિમાંહ્ય
એક બાજુએ પરોક્ષજ થાતી;
ત્યમ બીજી બાજુએ
ગૂઢ તરંગો મહીં સખી ! જઉં આથી.

આમાં પરોક્ષ થવું અને જવું એ બન્નેનો અર્થ એકજ હોવાથી અર્થાવૃતિ દીપક.

* **

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

મંદાકિનીના કુમુદો વિલાયે,
આકાશના તારલીઆ મિચાયે;

તે ચંદ્રિકાની ઝરણી ભલેના !
તોયે ખીલે જગૃત શી ઝરે આ !

હરિલાલ

આમાં વિલાયે અને ખિચાયે એ બેઉનો એકજ અર્થ હોવાથી અર્થાવૃતિ દીપક.

શબ્દાર્થાવૃતિ દીપક અથવા ઉભયાવૃતિ દીપક.

વ્યાખ્યા· એકના એક શબ્દો (ક્રિયાપદો) એકના એકજ અર્થમાં બે અથવા તેથી વધુ વખત આવે તે શબ્દાર્થાવૃતિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

માચા મયુરો વરસાદ આવ્યે,
માચા વળી ચાતક તૃપ્ત સોયે.

આમાં માચા એ શબ્દ અને મત્ત થવું એ અર્થ બન્નેની આવૃતિ થવાથી શબ્દાર્થાવૃતિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

વસન્તે ને વસન્તેજ બોલે છે બોલ કોકિલા;
આત્માસાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

પિતાજી! પત્રને પુષ્પે એજ આવી વસન્ત આ,
ટૌકે છે કોકિલા એવાં, ટૌકે છે સ્મરણો, અહા!
આંબાની ડાળ મો'રીને આત્મા એ મુજ મો'રિયો,
ગાય છે સાધુને સંતો હરિની રસ હોરીઓ.

ન્હાનાલાલ.

આમા બોલે છે, ટૌકે છે, મો'રી એ શબ્દો બબ્બેવાર આવ્યાથી તેમજ તેમના અર્થ એકજ થવાથી શબ્દાર્થાવૃતિ દીપક.

---

(૧૭) प्रतिवस्तूपमालंकार-The Typ c l Comparison.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેય વાક્યોના એક ધર્મનું ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોથી કરેલુ વર્ણન તે પ્રતિવસ્તૂપમા.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

અંજની સુતને જાણુ સાગર ઓળંગ્યા તણી;
વિદ્વજ્જનને જ્ઞાન, તેમ કવિનાં દુઃખનું.

આમાં 'સાગર ઓળંગવાનાં દુઃખની જાણ અંજનીસુત એટલે હનુમાનજીને છે' એ ઉપમાન વાક્ય અને 'કવિનાં દુઃખનુ જ્ઞાન

---

(१७) वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता।
તેમજ प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्य साम्ययो।
पकोपिधर्मः सामान्यो यदि निर्दिश्यते पृथक्॥
સા પે. ૧૦ શ્લો. ૬૯૭

વિદ્વજ્જનોને છે ' એ ઉપમેય વાક્ય તે બેઉનો જાણુ હોવા રૂપ એ ધર્મ 'જાણુ છે' અને 'જ્ઞાન છે' એ બે ભિન્ન શબ્દો વડે કહેવામાં આવ્યો તેથી એ પ્રતિવસ્તૂપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

સુધાથી શશી શોભે છે, રાજે છે શૂર આપથી,
શોભે આ જાણીને તેમ, બીના આપ પ્રતાપની.

આમા 'ચંદ્ર અમૃતથી શોભે છે' એ ઉપમાન વાક્ય અને 'શૂર આપથી રાજે છે' એ ઉપમેય વાક્ય તે બન્નેનો શોભવા રૂપ ધર્મ 'શોભે છે' અને 'રાજે છે' એટલે ભિન્ન શબ્દોએ કરીને વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી પ્રતિવસ્તૂપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ગિરિજા ગંગા શોક્ય, હુશે હરરોજે લડતી,
ઇંદુ અગ્નિની જ્યોત પરસ્પર નિશ્ચે વઢતી,
વાઘ વૃષભને વેર મોર મણિધરને મારે,
સિંહ હાથીનું શિર તોડવા તુરત વિચારે,
શિવ સેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે,
ઘરમાં એવો કજીયો ઘણો સહન થયો નહિ શંકરે

દૃષ્ટાન્ત ૮ મુ

મૂંગો મીઠાઇ ખાતાં સમજિ સમજિને રાજી રાજી બને છે,
એવી રીતે વિવેકી નિરખિનું નિજતત્વ હર્ષે ફુલે છે,
પોતાની બ્રહ્મતાના અનુભવ બળથી સચ્ચિદાનંદ ભાવે,
સર્વેને એક જાણી ઇતરથિ ન ડરે, કોઇને ના ડરાવે.

ભાઈશંકર.

આમા ઉપમાનભૂત પહેલા ચરણનો 'રાજી-રાજી બને છે' એ સમાનધર્મ અને બીજા ચરણ રૂપ ઉપમેય વાક્યનો 'હર્ષે ફુલે છે' એ સમાન ધર્મ, એકજ છતા જૂદા જૂદા પદોથી કહ્યો છે તેથી પ્રતિવસ્તૂપમા

સૂર ! દૂરથી શુચિ વચન તુજ, કોકિલ સમો તું શાંત છે
હે પૂજ્ય ગુરૂ પ્રિય હે સખા ! વન્દન ત્હેનેજ હજાર છે ×

આમા પહેલા બે ચરણ ઉપમાન વાકયના છે અને ત્રીજું ચરણ ઉપમેય વાકયનું છે તેના દૂરદૂર સ્વરો કર્ણે પડવારૂપ અને વચન સુણવા રૂપ જે જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો હૃદયાલ્હાદવે કરીને બિમ્બપ્રતિબિમ્બ ભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ દૃષ્ટાન્ત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આપના પાક તે આપ જાણે સદા
આપની આપદા આપ માણે તદા
શૈવની ભક્તિને શૈવ વાણે કદા
દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા !

પ્રેમાનંદ.

આમાં પહેલાં ત્રણ ચરણો ઉપમાન વાકયના છે જાણવારૂપ જે જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો બિમ્બપ્રતિબિમ્બ ભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ દૃષ્ટાન્ત. આ શ્રીકૃષ્ણની 'દૈવની અકળકળા છે' એના સમર્થનમા ઉક્તિ છે.

(१९) निदर्शनालंकार-Illustration.

વાકયાર્થવૃતિનિદર્શના.

વ્યાખ્યાઃ સદૃશ એવા વાકયાર્થના ઐકયા રોપનું વર્ણન તે વાકયાર્થવૃતિ નિદર્શના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ.

મુર્ખ ! ત્હને ઉપદેશ દેવો એ બ્હેરા કને,
જઈને ફુંકવો શંખ, અંધ અરિસાના સમું;

આમાં મુર્ખને ઉપદેશ દેવો એ ઉપમેય વાકયાર્થની સાથે બ્હેરા આગળ શંખ ફુંકવો એ ઉપમાન વાકયનો 'એ' એ શબ્દે કરીને ઐકયારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ વાકયાર્થવૃતિ નિદર્શના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

જે ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉષ્ણુતા છે,
તે ધૃષ્ટના વાકયનિ ક્રૂરતા છે;
જલાશયોનો કૃશભાવ જે છે
દરિદ્રનો દુર્બલ ભાવ એ છે.

ભાઇશંકર.

આમાં પૂર્વાર્ધના ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉષ્ણુતા હોવારૂપ વાકયાર્થ અને ધૃષ્ટ પુરૂષના વાકયની ક્રૂરતા હોવારૂપ વાકયાર્થ, કે જેઓ

(१९-१) वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना।

સદશ છે તેઓના ઐક્યનો 'જે' અને 'તે' શબ્દોથી આરોપ કર્યો છે, તેમજ ઉત્તરાર્દ્ધમાં જલાશયોનો કૃશભાવ થવારૂપ વાક્યાર્થ અને દરિદ્ર લોકોનો દુર્બલ ભાવ થવારૂપ વાક્યાર્થ કે જેઓ સદશ છે તેઓના ઐકયનો 'જે' અને 'એ' શબ્દોથી આરોપ કર્યો છે તેથી વાક્યાર્થવૃતિ નિદર્શના.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

> ધોળીજ ન્હેરી સઘળો શુભવેષ જાતી,
> સ્વામીની પાસ નદીઓ હરખે ભરાતી;
> જે છે હિમાલય ગિરિતણિ પુત્રિકાઓ,
> તે છે બપોરની જતી અભિસારિકાઓ.
>
> ભાઇશંકર.

આમાં પ્રથમના ત્રણ ચરણનો વાચ્યાર્થ અને ચોથા ચરણનો વાચ્યાર્થ કે જે સદશ છે. તેઓનો 'જે' અને 'તે' એ શબ્દોથી ઐક્યારોપ કર્યો તેથી એ વાક્યાર્થવૃતિ નિદર્શના.

પદાર્થવૃતિ નિદર્શના.

વ્યાખ્યાઃ પરસ્પર સદશ એવા પદાર્થના ઐક્યારોપઃ વર્ણન ને પદાર્થવૃતિ નિદર્શના.

(१९-२) पदार्थवृतिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વિયોગે ગૌડનારીની જે ગણ્ડસ્થળ પાણ્ડિમા,
જણાયે તે ખજૂરીની મંજરી ગર્ભ રેણુમા.

આમા ઉપમેય એવી ગૌડ દેશની સ્ત્રીના ગણ્ડસ્થળની ફિક્કાશમા ઉપમાન જે ખજુરીની મંજરી એટયે માંજરના ગર્ભમાની રેણુ એટલે રજ તેના પાંડુરતા રૂપ પાર્થનો આરોપ કર્યો તેથી એ પદાર્થ વૃતિ નિદર્શના

*

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

નિશ્ચે, એની રડી રડી હશે આખ સૂજી ગયેલી,
ફીક્કા લૂખા અધર અરૂણા ઉષ્ણ નિ શ્વાસ નાખી,
હાથે ટેકયું મુખ જરિજરિ કેશગાથી જણાતુ,
મેઘે છયુ કલુપિત દીસે બિંબ શુ ચંદ્રમાનુ.

કિલાભાઇ.

અરુણ-રાતાચોળ એ કે પીક-ઝાખા થઇ જાય છે અને હાથનો ટેકો દઇ જરા નમતુ રાખેલુ તથા ભારે અને છુટા હોવાથી લટકતા કેશ માંથી એનુ મુખ લગાર લગાર દેખાય છે તેથી જાણે કાળા રંગના મેઘથી છવાએલુ તથા ઝાખા લાવણ્યવાળુ લગાર લગાર જણાતુ ચન્દ્રનુ બિંબ હોય તેવુ લાગશે હાથ પર માથુ મુકી બેસવુ એ શોકાકુલ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે ' આમા ઉપમેય જે મુખ અને કેશ તેમા ઉપમાન જે ચન્દ્ર અને મેઘ તેમના લાવણ્યરૂપ પદાર્થનો આરોપ કર્યો તેથી પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના

સદસદર્થ નિદર્શના

વ્યાખ્યા -ક્રિયાવડે સદસદબોધનુ ઉદ્બોધન થાય એવુ જે વર્ણન તે સદસદર્થ નિદર્શના

સદર્થ નિદર્શના

વ્યાખ્યા -ક્રિયાવડે સદર્થનો બોધ કરવામા આવ્યો હોય તો સદર્થ નિદર્શના

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

સંપત્તિ તણુ ફળ લે

બન્ધુજનપર અનુગ્રહ કરીને,

એમ જણાવા શશીએ

ઉદય થતા દઇ દીધી શ્રી કુમુદને.

આમા કુમુદને શ્રી એટલે શોભા આપના રૂપ શારી એટલે ચન્દ્રની ક્રિયાવડે લોકોને બધુજન ઉપર અનુગ્રહ કરના રૂપ સદર્થનો બોધ કરવામા આવ્યો તેથી એ સદર્થ નિદર્શના

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

પ્રતાપ તણી કરી વૃદ્ધિ અને
પછી કરોથી જનને દમે
થાય તેહ અપ્રિય સર્વને,
ગ્રીષ્મ ભાનુ એ કહે લોકને

૨.

આમા ગ્રીષ્મરતુનો સૂર્ય પોતાની ક્રિયાવડે સર્વને સદાચરણનો બોધ આપે છે એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ સદર્થ નિદર્શના

અસદર્થ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા–અસદર્થ બોધ કરવામાં આવ્યો હોય તો અસદર્થ નિદર્શના

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ભ્રષ્ટ જરી મતિ થાતાં
ઉચ્ચ શૃંગથી પડે લઘુ નીચે;

(૧૯-૩) अपरा बोधनं प्राहुः क्रियया5 सतसदर्थयोः ।

એમ કહેતો ગંગા–

તણો ધોધ ત્યાં નીચે જતો જોને.

આમા ગંગાના પ્રવાહની નીચે જવારૂપ ક્રિયા વડે 'મતિ જરાક ભૃષ્ટ થતા–વિપરીત થના લઘુ જનો ઉચ્ચપદેથી નીચેજ પડતાના' એમ અસદર્થનો બોધ કર્યો તેથી એ અસદર્થ નિદર્શના.

** *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ઘર્ષણ પામી પરસ્પર

તેના અગ્નિથી વેણુઓ બળતા,

મૂરખ જ્ઞાતીઓનો

જણાય છે દાખલો થઇ પડતા.

ભાઇશંકર.

આમા 'વાનડાઓ પરસ્પર ઘર્ષણ પામી બળી જવા રૂપ પોતાની ક્રિયાથી મૂર્ખ જ્ઞાતિઓને 'તમે પણ પરસ્પર લડી લડી નષ્ટ થઇ જશો' એમ જણાવ્યુ તેથી એ અસદર્થ નિદર્શના.

---

(૨૦) વ્યતિરેકાલંકાર-Contrast

વ્યાખ્યા:–ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનો કોઇ અસાધારણ અન્ય ધર્મવડે ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, અથવા સમાન ભાવ દર્શાવી કરેલુ વર્ણન તે વ્યતિરેક.

---

(२०) व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययो: ।

ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

યાખ્યાઃ-ઉત્કર્ષ ભાવ વર્ણવ્યો હોય તો ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લું.

> હિમ અદ્રિના શૃંગ સમાન ઉન્નત હે ગુરૂ !
> ત્હેમે વિરાજો રાજ ! કિન્તુ હૃદ કોમળ અતિ.

આમાં ઉપમાન જે હિમાલયના શૃંગ તેના કરતા ઉપમેય જે ... તેને વિષે હૃદની કોમળતા રૂપ અસાધારણ અન્ય ધર્મે કરીને ...ર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

> રમણીથી રમણીય અને
> કુસુમાળથી મંજુલ આ જે
> શ્રી જયદેવની વાણી રસિકને
> કંઠ રમો રસ સાજે !
> ઘેલી! રહી અહીં શું ?

કેશવલાલ

આમાં ઉપમાન જે રમણી અને કુસુમાળ તેના કરતાં ઉપમેય જે ...દેવ કવિની વાણી તેને વિષે રમણીયતા રૂપ અને મંજુલતા રૂપ ...સાધારણ અન્ય ધર્મોએ કરીને ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ ...તિરેક.

અપકર્ષ વ્યતિરેક.

વ્યાખ્યા.—અપકર્ષભાવ વર્ણવ્યો હોય તો અપકર્ષ વ્યતિરે

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

તું રક્ત નૂતન પલ્લવોથી તેમ હુંય પ્રિયા ગુણે
છું રક્ત-પ્રિયાસક્ત હું શિલીમુખો જયમ તુ કને ભરે
મુજપાસ પણ તેવી રીતે શિલીમુખો સ્મરના ચાપનાં
આવે, અને પજવે ત્હને ત્યમ એ મ્હનેયે પજવતાં,

કાન્તા ચરણ આઘાત વળી સંતોષકારક તુજને
ત્યમ ધારજે તું અશોક ! એ લાગન્ત રે ! એવો મ્હને
પત્રોથી બેઉ મુદિત થતા એવી રીતે સરખા ઘણા,
પણ તું અશોક સશોક હું છે ફેર એજ રહેલ હા !×

આમા અશોક જે ઉપમાન તેના કરતા હુ–વિરહીજનનું ઉપમેય તેનો સશોકત્વે કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ વ્યતિરેક.

× આ સંસ્કૃત શ્લોકનુ ભાષાન્તર હોઇ તેમા કાઇક વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, કારણકે ચાર ચરણમાં ભાવ સમાવતા નીચે પ્રમાણે ભાષાંતરમાં ક્લિષ્ટતા આવવા સભવ છે.

તું રક્ત નૂતન પલ્લવોથી તેમ હુય પ્રિયા ગુણે,
શિલીમુખ ભમે તુજ પાસ, સ્મરધનુ મુક્ત તેવા મુજ કને,
કાન્તા ચરણ આઘાત પ્રિય ત્યમ છે ત્હને મુજને તથા
છે ફેર માત્ર અશોક તુ હું સશોક બાપ ! વીધિ ઘડયા !

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

સંયોગ તેમજ વિયોગ સમાન છેક
છે મોહની ગતિથી તોપણ ભેદ એક;

કહેવાય છે કે-પાદાઘાત કરે જ્યારે, હર્ષથી દિવ્ય સુન્દરી;
અશોક ફાલતો ત્યારે વધારી પર્ણ વલ્લરી.

તેમજ ' કવિઓ એમ માને છે કે, અશોક, બકુલ, આદિ વૃક્ષોને પદ્મિની સ્ત્રીના પગના સ્પર્શથી અથવા તેમના મુખના મદ્યના કોગળાથી મોસમ વગર પુષ્પનો નવો ફાલ આવે છે આને તે તે વૃક્ષોના દોહદ કહેવામાં આવે છે. પુષ્પની ઉત્પત્તિ થવા માટે જૂદા જૂદા વૃક્ષોને કયા કયા દોહદ જોઇએ તે મલ્લિનાથ નીચેના શ્લોકમા આપે છે,

स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम्।
मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवातात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात् कर्णिकार ॥

સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી પ્રિયંગુલતા પુષ્પિત થાય છે. બકુલ મદ્યના કોગળાથી, પગની લાતથી અશોક, તિલક દૃષ્ટિ નાખવાથી, કુરવક આલિંગન આપવાથી, મંદાર નર્મ વાક્યથી, ચંપો પટુતાયુક્ત મૃદુ હાસ્યથી, આંબો ફુંકમારવાથી, નમેરૂ ગાનાથી, તેમજ કર્ણિકાર નર્તન કરવાથી પુષ્પિત થાય છે. ગમે તે મોસમમા વર્ણન કરેલા સર્વ જાતના પુષ્પને માટે, તે સમયે તે પુષ્પ ખીલતા હશે કે કેમ ? એ શંકા કોઇ કરે તો તેનો જવાબ દેવાની સંસ્કૃત કવિઓએ સુંદર બારી રાખેલી છે.

લાગેલિ અંદર વિયોગ વિષે દિસે છે
સંયોગમાં તરૂણિ બ્હારજ તે રહે છે.

ભાઇશંકર.

આમા વિયોગ અને સંયોગ એ બન્નેનો મોહ કરવા રૂપ ધર્મ તો સમાન છે, પણ વિયોગમા જે પ્રિયા અંદર લાગેલી રહે છે તે સંયોગમા બહારજ રહે છે એમ કહી સંયોગમાં બહાર રહેવા રૂપ ધર્મે કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ વ્યતિરેક.

સમાન વ્યતિરેક

વ્યાખ્યા—સમાનભાવ વર્ણવ્યો હોય તો સમાન વ્યતિરેક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

બાધી મૂઠ, સ્વભાવ મલિન કોષ ગૃહે રહ્યાં,
આ બે કૃપણુ કૃપાણુ ભેદ માત્ર આકારનો.

આના ઉપમેય અને ઉપમાનમા આકાર ભેદ જણાવ્યો પણ એમાથી એકનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવ્યો તેથી એ સમાન વ્યતિરેક. આકાર એટલે દેખાવનો અથવા કૃત 'આકા'—કાનાનો જ ભેદ છે નહિતો બીજી બધી રીતે કૃપણુ એટલે કંજુસ અને કૃપાણ એટલે તરવાર એ સરખા છે એટલે કે બેઉની મૂઠ બાધેલી છે સ્વભાવપણ મલિન છે અને કોષ ગૃહે—મીયાણુંઆમા અથવા 'ખજાનાની ઓરડીમા રહે છે.

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

પેખ પેખ કૌતુક સુંદરી
કાચ અને પેલા કચ વળી
ચળક ચળક બન્ને ચળકાય,
ભેદ આકાર તણોજ જણાય.
૨.

આમા પણ આકાર ભેદ કથન કર્યો પણ ઉપમાન જે કાચ અને ઉપમેય જે કચ એટલે વાળ તેનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવ્યો તેથી એ સમાન વ્યતિરેક.

---

(૨૧) सहोक्त्यलङ्कार-Connected Discription

વ્યાખ્યા: જનમનરંજન સહભાવનું વર્ણન તે સહોકિત સહોકિત હમેશાં અતિશયોક્તિ મૂલક હોવી જોઇએ.

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

પુત્રવત્સલ માતાઓ ભલે પુત્ર થકી રહે,
દૂરમા દૂર તોયે તે જાણી સર્વ બીના શકે.
બાળના શબ્દને ગન્ધ હશે માત દિગન્તમા,
તોયે વાયુની સાથે તે જઇ આનન્દ આપતા ×

---

(૨૧) सहोक्ति, सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन ।

× બાળકથી માતા ગમે તેટલી દૂર હોવા છતા તેના હૃદયમા

આમા બાળના શબ્દ અને ગધ અને વાયુ એમનો ચમત્કારિક સહભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ટમટમ થતા ફોરા પડે વિરહી હુ, તુ દૂર અતિ રહી,
ને મયુર તાણ્ડવ નૃત્ય થાતા, સૂણુ તે પણ દૂરથી,
તેમા અનિલ સહિત ત્હારી ગધ અસુની આવતી,
અલિરહિત પુષ્પપરાગથી એ દિવ્ય ઉચ્ચજ લાગતી

આમા પણ અસુની ગધ અને અનિલ એ બન્નેનો ચમત્કારિક સહભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોક્તિ

* * *

ગેબ જાતની અનૈતિક અને અન્દર લાગણી થઇ આવી તે દ્વારા તેના રડવાની, તેને ખબર પડે છે દરેક માતાને પ્રભુએ આ શકિત બક્ષેલી નથી હોતી 'ગઇ સ્વર્ગે બલી અમ્મા, અમ્માને ચ્હતાર એ' એ જેના માટે કહેવામા આવ્યુ હતુ તેનો એ અતિમ ઉપદેશ હતો નીચેની પૂર્ણ વાત ઉપરથી સહજ ખુલાસો થશે

ઉઘતો શાતિમા બાળ એક દિ સુજ અકમા,
માતા ગો વસ્ત્ર ધોવાને ગઇતી સખી સગમા,

વેરે આવી મ્હને ત્યા પૂછ્યુ પછી થકી કે 'બાલુ વચ્ચે ઉઠ્યો તો ?
ભખ્યો એનો થયેલો પણ ફરી થકી એ કલાન્તતે શાન્ત ઉઘ્યો ?,
'જપ્યુ શાથી' ? પૂછ્યુ મ્હે તવ મુખથકી એ બોલતી માત વાણી
મ્હારી માતા હતી તે ગુરૂથઈ પછીથી બોધી આ વાત શાણી

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

સંબંધીમાં સગામાં વળિ ગુરૂજનમાં પ્રીતિ હોતી નથી જે,
સન્મિત્રોમાં રહે છે સકળ સમજુને સાથ વિશ્વાસની તે,
આથી વિદ્વજ્જનોને યદુપતિની અને પાર્થની પ્રીતિ કેરી,
વેદ વ્યાસે રચેલી મધુરતર કથા સાંભરે છે ઘણેરી,

ભાઈશ કર.

આમાં પ્રીતિનો અને વિશ્વાસનો ચમત્કારિક સહભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોક્તિ.

---

(૨૨) विनोक्त्यलङ्कार–The Speech of ab₃ence

વ્યાખ્યા –પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીય વસ્તુને કોઇ વસ્તુ વિના (વિના એ શબ્દે અથવા શબ્દ સિવાય) હીન અથવા રમ્ય કહી કરેલુ વર્ણન તે વિનોક્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વિદ્યા અતિશય મેળવી તપથી રીઝવ્યા શ્રીપતિ,
ને શીરપરે ચારેય હસ્તો છે રમા કેળવણી.

---

(૨૨) विनोक्तिश्चेदविनाकिंचित्प्रस्तुत हीनमुच्यते ।
પ્રથમ અને દ્વિતીય દૃષ્ટાન્ત આના ઉદાહરણ રૂપ છે- તેમજ
तच्चेत्किंचिद्विना रम्य विनोक्ति साधि कथ्यते ।
તૃતિય દૃષ્ટાન્ત આના ઉદાહરણ રૂપ છે.

ભૂત્યો ઘણા, સુખો ઘણાં પરિજન અને મિત્રો ઘણાં
સમૃદ્ધિ સહુ નવ કામની નવ કામની ચારૂ વિના.

આમા અતિશય વિદ્યા મેળવી, તપ કરી વિષ્ણુ ને રીઝવ્યા, લક્ષ્મીની પણ મહદ કૃપા મેળવી તેમજ આજ્ઞા સેવકો નાનાવિધ સુખો મમતા રાખનારા સગાઓ અને મિત્રો વિગેરે ભાતભાતની, સમૃદ્ધિ મેળવી તે સઘળાયે નવ કામની એટલે નવોઢા પત્ની, સિવાય નવ કામની એટલે કામ વગરની છે એમ 'વિના' શબ્દ સહિત હીનત્વ વર્ણવ વામા આવ્યુ તેથી વિનોક્ત

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

છે હેમહર્મ્યો પુલિનપરને હેમ વાલુકા પણ રૂડી,
કુમુદ પદ્મ ખીલે અને શુચિ તરૂ ઘટાઓ પણ લચી,
જેનું કર્યું પયપાન નીલકંઠે અને શ્રીપણ વરી *
કાસાર આ એવુ જ સખીરી ! એક હંસ જતા અલી!

આમા વર્ણનીય જે કાસાર એટલે સરોવર તેનુ હંસ જતા 'વિના' એ શબ્દાભાવે હીનત્વ જણાવ્યુ તેથી વિનોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

રાજન્ તુજ શોભે સભા
ખળવિણ સુંદર આજ,

---

* નીલકંઠ એટલે મહાદેવ અને મયુર તેમજ શ્રી એટલે લક્ષ્મી અને શોભા.

વર્ત્યો અતિ આનંદ, છે
હર્ષાન્વિત સમાજ.

આમાં ખળ વિના શોભે છે એમ 'વિના' શબ્દ સહિત રમ્યત્વ વર્ણવ્યું તેથી એ પણ વિનોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું.

ચંદ્ર વિના જેવી જામનીરે
દીપ વિના જેમ ધામ,
ત્યમ વિભીષણ બાંધવ વિના
દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.
બળીઆ સાથે બાથ વીરા
કાં ક્રુઝ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં 'વિના' એ શબ્દ સહિત વર્ણનીય જે લંકા તેનું વિભીષણ વિના હીનત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી એ વિનોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું.

ભલે થયાં હોય બધાં શરીરમાં,
રૂડા અલંકાર ફુલાઈ ચિતમાં,
મુખે અલંકાર ન એક જો હશે,
કદાપિ શોભા ખરી તે ન પામશે.

ભ.ઇશંકર.

આમાં 'વિના' એ શબ્દાભાવે પણ વર્ણનીય જે શોભા તેનું મુખે અલંકાર ન હોવાથી હીનત્વ વર્ણવ્યુ તેથી એ વિનોકિત.

---

(૨૩) समासोक्त्यलंकार–The Model Metaphor.

વ્યાખ્યા:—સમાન એવાં કાર્ય, લિંગ કે શ્લેષયુકત વચન વડે પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીયમાં અન્ય વસ્તુના વ્યવહારનો સમારોપ કરી કરેલું વર્ણન તે સમાસોકિત.

કાર્યપોષિત.

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

> સુવાસનો હૃદય લોભ ધરાવનારા,
> શબ્દે મધુર સઉનાં દિલ ખેંચનારા,
> આ ચુમતા લલિત કોમલ મંજરીને
> તું આલઆલ સખી ! આ ઉડતા અલિને.

આમા સુવાસનો લોભ ધરાવવારૂપ, મધુર શબ્દે મન હરવા રૂપ અને ચુંબન કરવારૂપ સમાન કાર્યોએ કરીને વર્ણનીય જે ભ્રમર તેને વિષે અપ્રસ્તુત એવા કોઇ વિલાસી જનના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

---

(૨૪) समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

અહો વસન્ત સમીર તું,
કનક કલશ શા સ્તનના પરિકરને
પરાં કરી આલિંગે
બળાત્કારથી ધન્ય ધન્ય તુજને

આમા બળાત્કારથી આલિંગન કરવારૂપ સમાન કાર્ય કરીને વર્ણનીય જે વસન્ત સમીર તેમા કોઇ ધૂર્તકામીના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

નિરમળ જળ અરપીને,
મેઘ શુશોભિત જુઓ કરે અબ્ધિ.
ક્ષારપણું ધારીને
મિષ્ટપણું દે ઉદારતા લબ્ધિ.

પ્રેમાનંદ.

આમા શુશોભિત કરવારૂપ અને ઉદારતારૂપ સમાન કાર્ય કરીને પ્રસ્તુત જે અબ્ધિ તેમા કોઇ સજ્જન પુરૂષના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

લિંગપોષિત સમાસોક્તિ,

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

બેસે આવી ઉડે અને ચુમે વળી હરખાય;
ભોગી લતાનો ભૃંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.

આમા પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગત્વ વડે ભૃંગ અને લતામા અપ્રસ્તુત એવા જે નાયક અને નાયિકા તેમના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

શકે કો પારને પામી પ્રેમીના દીલને સખા !
સૂર્ય આ જો ગયો ચેલો કરી સંકેત વ્યોમમાં.
સન્ધ્યાને પલ્લવી નેત્ર તણીથી સ્હુમજાવ્યુ કે,
પછીથી આવજે વ્હાલી ! આનન્દે રંગભૂવને. *

આમા સૂર્ય એ પુલ્લિંગ અને સન્ધ્યા એ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી લિંગે કરીને તેમનામા નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

* * *

---

*પ્રેમીઓ નેત્રથી વાત કરી શકે છે.
મમનેત્રથી ચાહી રજા તુજની તુજ નેત્ર નિરાશ થતા ઢળીઆ,
સુરી આવીશ સ્હેજ મઠાં સખીરી ! પછી નેત્ર પ્રફુલ્લ જરા બનીયા,

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

માધવી શું લઇ સાંધ રસાળે,
મુકુલ પુલક દરસાવે,
જગ નિર્લજ્જ ભાળી બાળેરાં,
કેરૂણુ હસે અહી! હાવે;
નટવર મદભર ભર રૂતુરાજે
ખેલે રતી રેલી રૂતુ ઘેલી અલબેલી સંગ આજે.

કેશવલાલ.

આમાં પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગત્વે કરીને રસાળ માધવી એટલે આંબા અને મોગરાની વેલમાં અપ્રસ્તુત એવાં નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

શ્લેષપોષિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

જો આ પોઢી કુમુદિની.
મુખપર કર મુકીને શશી ઉઠાડે,
વ્હાલ અતિ ધરી હૃદયે
ચુમ્બન કરીને રીઝાવતો જો એ. ×

આમા કર એ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત જે ચંદ્ર અને કુમુદિની તેમા નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ.

* * *

× Stolen kisses are sweet.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

મધુપસંગ મધુથી તરુ ડોલે
ઓલસરી ખીલંતી,
ટવળે ત્યમ ત્યમ ટમટમી મહિલા
વિરહ નળથી જળંતી.
નટવર મદભર ભર ઋતુરાજે
ખેલે રતિરેલી ઋતુઘેલી અલબેલી સગ આજે.

કેશવલાલ.

આમા મધુપ અને મધુ એ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત જે ભ્રમર અને ફૂલનો રસ તેમા મદિરા અને મધુપાન કરનારના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ભારે ભાથા ભરિ શરવડે આ ઋતુ ધુમ દે છે.
ભૃગો ઓલી બિરૂદ ભમણી શૌર્ય વૃદ્ધિ કરેછે,
પુષ્પોનાં છે રજ .કરતણા સ્વેદને ટાળવાને
શાને રાખે સ્મર ઢીલ હવે ચક્રવર્તી થવાને.

બાદશંકર.

આમા શરઆદિ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત એવા સ્મર કતાતમા અપ્રસ્તુત એવા ગોઠ રાજાના ચક્રવર્તી થવાના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ.

---

(२४) परिकरालंकार-Insinuator.

વ્યાખ્યા:—સાભિપ્રાય વિશેષણે યુક્ત એવું જે વર્ણન તે પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ.

ગરૂડારૂઢ ગોવિંદ! કષ્ટમોચન હે વિષ્ણુ!
સત્વરે આવીને મ્હારૂં કષ્ટ સર્વ હરો પ્રભુ!

આમાં ગોવિંદનું 'ગરૂડારૂઢ' અને વિષ્ણુનું 'કષ્ટમોચન' એ વિશેષણો શીઘ્ર આવવાના તથા કષ્ટ કાપવાના સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાય તેણેકરીને યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ !
મધુરકંઠી ઓ મુજ વીણા !
દે મુને જીવતદાન,
અમૃતસુર જગવી જ ઝીણા,
બોલ્ય ફરી મુજ પ્રાણ !

નરસિંહરાવ.

આમાં વીણાનું મધુરકંઠી એ વિશેષણ અમૃતસુર જગવવા રૂપ સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાયે યુક્ત હોવાથી પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું.

રે દક્ષિણાનિલ ! અદક્ષિણ તૂં બને કાં ?
દે દેહડી દહીજ, અગ્નિસખા ! સખા થા;
ને મુજને પણ અનંગ ! અનંગ કીજે,
આ પ્રાણ પંચશર ! પંચશરે હરીજે.

કેશવલાલ.

આમાં દક્ષિણાનિલ પવનનું અગ્નિસખા એ વિશેષણ દેહ દહવારૂપ સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાયે યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું.

ધીરા સુગન્ધી અનિલે વહી વાર વારે.
આકાશનો વિમલ વાળી પ્રદેશ કીધો;

ને તેજના રજતમેઘ ઢળી ઢળીને
રૂપેરી ત્હાં લલિતલોલ ધરે ઉગાળી.

ન્હાનાલાલ

આમાં મેઘનું રજત એ વિશેષણ ઊગેની ધરા કરવારૂપ સામર્થ્ય-રૂપ અભિપ્રાયવાળું હોવાથી પરિકર.

ઉદાહરણ ૬ ઠું

ત્હેને જરાક અડકી દ્યુતિ અંગુલીથી,
વિશ્વે ઉડવી મહતેજ તણા તરંગો,
આનંદકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી,
ચન્દ્રી સખીગણ વિશે વદી વેણ આ ત્હાં.

ન્હાનાલાલ.

આમાં અંગુલિનું દ્યુતિ એ વિશેષણ તેજના તરંગો ઉડાડવારૂપ સામર્થ્ય સહિત હોઈ અભિપ્રાયયુક્ત છે તેથી એ પરિકર.

---

(૨૬) परिकरांकुरालंकार–The Passing Insinuator.

વ્યાખ્યા:–વિશેષ અભિપ્રાયે યુક્ત એવું જે વર્ણન તે પરિકરાંકુર.

---

(२६) साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

તુજગુણ કથવાને યોગ્ય ધારૂ ફણીન્દ્ર
નૃપ' વળી લખવાને યોગ્ય છે કાર્તવીર્ય !
શચીશ નિરખવાને કયા હું કયાં કીર્તિ ત્હારી,
નહિ નહિ નહિ એમાં હામ પ્હોચે ન મ્હારી.

આમા કવિ રાજાને કહે છે કે ત્હારી કીર્તિનુ વર્ણન મ્હારાથી થઇ શકે એમ નથી કારણકે તે કહેવાને ફણીન્દ્ર એટલે શેષ જેને હજાર જીભ છે તે, લખવાને હજાર હાથવાળો કાર્તવીર્ય એટલે સહસ્રાર્જુન અને જોવાને હજાર ચક્ષુવાળો ઇન્દ્ર એજ સામર્થ્યવાન છે' આમા ત્રણે વિશેષણો સહસ્ર મુખ, હસ્ત અને ચક્ષુ રૂપ અભિપ્રાયે યુકત છે તેથી એ પરિકરાકુંર

* *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

એવે સહજે શ્રી રસ સહજે,
નખમણિ જયા ઝગમગે,
ચરણકમળ તે અરચે અળતે,
શ્રીપતિ મોહિત દૃગે
અવ કામિનીને અહહ વને
રસ શૂ રસેશ રીઝવે

કેશવલાલ

આમા 'શ્રીપતિ, અરચે, ચરણકમળ વિગેરે પદ સાભિપ્રાય હોવાથી પરિકરાંકુર.'

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

હે ભયભંજન, હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન મોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃગમારણ, હે સુખકારણ કંચન લોટા;
આ મૃગયા સુગયાવત શી ધરી, માનસ માણસમાં નવ જોટા,
ધન્ય ધની કુરૂકુળમણિ નર, ભૂસુરગોપ્રતિપાળ ન ખોટા.
પ્રેમાનંદ.

આ ભયમદનું ભીમપતિ વચન છે કે, હે ભયભાંગનાર, જનરંજન, શત્રુવિદારક પરમપવિત્ર' 'જે સુવર્ણપાત્ર જેવા નિર્મળ હોય તે પોતાના સુખને કારણે આશ્રમમા મૃગમારણ શ્રમ ના લે–આશ્રમના મૃગને મારે નહિ અર્થાત તમે એવા છો માટે તમે પણ મારશો નહિ ત્યારે શું ક્ષત્રિય કુલોચિત મૃગયાને તમે નિંદો છો? તે વિષે કહે છે કે માણસમા જેના જોટા નથી એવા હે ભીમ' તમે માનસ (મનમાં) જે આ મૃગયા ધરી છે તે સુંદર ગયાવ્રત જેવી છે. હે કુરૂકુળમણિ નર! તમને ધન્ય છે. બ્રાહ્મણ અને ગાયનુ પાલન કરનાર છો તે ખોટા નથી; અર્થાત તમે અમારૂં રક્ષણ કરો છો માટે ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ છો, એ વાત યથાર્થ છે 'ભૂસુર ગોપ્રતિપાળ' સંબોધન સાભિપ્રાય છે માટે પરિકરાંકુર અલંકાર.'

---

(૨૬) श्लेषालङ्कार–Paronomasia or Coalescence
વ્યાખ્યા:—નાના પ્રકારના અર્થના બોધ થાય એવી જે શબ્દ રચના તે શ્લેષ.

(૨૬) नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रित ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

દુઃખી હું છું કાંકે અરે નૃપમણિ! દીપ્તશિખ કરી અને,
મુજ બન્ધુ તે આસક્ત બનીઓ ધુમ્રલેખામાં અરે;
જ્યોતિર્લેખામા વળી, મુજગૃહ તજવ્યુ છે મ્હને,
નિર્લેપ માયાથી કર્યો પણ ચાહુ હજી હું તેહને.

આમા દીપ્તશિખ, ધુમ્રલેખા, જ્યોતિર્લેખા એ પદો દ્વયર્થ હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તના બે અર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ.

દીપ્તશિખને બોલનાર બ્રાહ્મણનો ભાઇ ગણતા અર્થ ખુલ્લો છે. બીજો અર્થ દીપ્તશિખ એટલે અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ તે ધુમ્રલેખા અને જ્યોતિર્લેખામા લીન થઇ ગયો એટલે ધુમાડાવાળો થઇ સળગી હોલવાઇ ગયો કારણ કે તેને ચાલુ રાખવાનું મ્હારી પાસે કાંઇ પણ સાધન નહિ હતુ. આમ થતાં મ્હારે પણ ઘર તજવું પડ્યું અથવા તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિએ ધુમાડો અને જ્વાળાથી મ્હારૂ ઘર બાળી દીધું અને મ્હને માયાથી નિર્લેપ કર્યો, એ અર્થ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

રમ્ભા કરન્તી નૃત્ય દેખી મુદિત થઇ અર્જુન જુએ,
ને નીલકણ્ઠ પણે પીએ પય શ્રી ખીલે સ્થળ વિહરે,
વળી ભીષ્મ મહિષાસુર પણ દેખું અરે આ સ્થળ શું
વૈકુણ્ઠ કે કૈલાસ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ વા ધારૂં હું શું ? *

રમ્ભા, અર્જુન, નીલકણ્ઠ પય, શ્રી, ભીષ્મ, મહિષાસુર એ સર્વે પદોના બે અર્થ થતા હોવાથી આમાં અંગો અંગ શ્લેષ અલંકાર છે. રમ્ભા—અપ્સરા રમ્ભા અને કેળ. અર્જુન—ધનુર્ધર અર્જુન અથવા અર્જુન નામનું વૃક્ષ. નીલકણ્ઠ—હળાહળ પીવાથી અને ગૌરીએ હાથ દઇ અટકાવ્યાથી જેને ગળે ઝેર અટકી રહ્યું છે એવા નીલારંગના કણ્ઠવાળા મહાદેવ અને મયુર પય—દુધ અને પાણી શ્રી—લક્ષ્મીજી અને શોભા, ભીષ્મ—ગંગાકુમાર શ્રી ભીષ્મ પિતામહ અથવા સાધન અને ભયંકર (વિશેષણ) મહિષાસુર—એ નામનો અસુર અને પાડો.

ગામની ભાગોળે આવેલા કોઈ સુંદર બગીચાવાળા તળાવનું આ વર્ણન છે પણ શ્લેષના યોગે એ રસિકોના હૃદયને બહુજ આલ્હાદકારક થઇ પડતું છે.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું

તારાપતિ કુમુદિની પીલતો જણાયે,
પાદે, વળી દુઃખ દ્વિજાતિ પ્રતિ દીએ તે,

---

* 'સાહિત્ય' ઓક્ટોબર ૧૯૨૧ ના અંકમાં 'સ્નેહ' એ શીર્ષ થી આ દૃષ્ટાન્ત પ્રકટ થયું હતું

ને શેપ ક્લેશ કરતોજ વિયોગીઓને
છે એ નિશાચર ઘટેજ બધુંય એને.

આમા નિશાચર પના રાત્રિએ ફરનાર અને ચોર એમ દ્વયર્થ હોવાથી આખા દષ્ટાન્તનો અર્થ ફરી જાય છે તેથી શ્લેષ.

દષ્ટાન્ત ૫ મુ

વનિતાઓ વિદ્વાનની
ખરેખરી બહુ વાર;
પદ પ્રમાણ વાક્યે કરે
ચતુરા ચતુરા સાર. *

આમા પદ પ્રમાણ અને વાક્યના વ્યાકરણ અને પાય-ચરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર અને અંગનું કદ અને મીમાંસા અને બોલવુ તે એમ બબ્બે અર્થ થતા હોવાથી આખા દષ્ટાન્તના બે અર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ

* * *

દષ્ટાન્ત ૬ ઠુ

રાતાં ભૂરાં નિરખી અડધા તંતુ ફૂટયાં કદંબો,
લીને કાંઠે, પ્રથમ ફુટતિ કેળની ખાઇ ઢુંખો;
સિંચાયેલી જળથી ભૂમિનો વાસ લેતાં વનોમાં,
સારંગોનાં સુથ ઘન ! બધો માર્ગ દેખાડશે ત્યાં.

કિલાભાઈ.

---

* 'સાહિત્ય' એપ્રિલ ૧૯૧૨ના અંકમા આ દૃષ્ટાન્ત 'એક તુલના' એ શીર્ષકથી પ્રકટ થયુ હતુ

આમાં સારંગ પદ અનેકાર્થ યુક્ત હોઈ છેલ્લા ચરણના અનેકાર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ. 'અહીં સારંગ શબ્દના ચાર અર્થ છે- ભમરા, હરિણ, ચાતક અને હસ્તી પીલેલા કદમ તરફ ભમતા ભમરાઓ-નવી કેળોની કુંપો ખાતા હરિણો અને ભૂમિનો વાસ લેતા હાથીઓ અને બોલતા ચાતકો તારા માર્ગને સૂચવશે.'

'પડી છું પાય પ્રભુ, કર ધરિયે,
મ્હેર વિનાજ તમારી,
દેહ દહે હરિ હા ! હિમકર પણ'
એવું રહી ઉચ્ચારી.
નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

આમા હરિ એ પદ દ્વ્યર્થ હોવાથી આખી કડીના બે અર્થ નીચે મુજબ થતા હોવાથી શ્લેષ. "રાધાનુ ઉપરથી કહેવૂ એમ છે કે 'અહો કામદેવ ! તમારી અવકૃપાએ શીતળ ચંદ્ર પણ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મ્હેર હોય તેને પિયૂનો વિરહજ ક્યાથી ? માટે તમારે પગે પડી વિનવૂં છૂ કે પ્રભુ ' તમે મારો હાથ રહાઓ, મ્હારી વ્હારે ચઢો, ને હરિને પણ મારી પેઠે વિહ્વળ બનાવી મારી પાસે લાવો' અંતર્ગત અભિપ્રાય એવો છે કે 'હરિ ! તમારી અવકૃપાએ શીતળ ચંદ્ર પણ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મ્હેર હોય તેને દુખ દેવૂં ? માટે હે પ્રભુ ! તમારે પગે પડી વીનવૂ છૂં, કે તમે આવીને મારો હાથ રહાઓ, મને તમારી કરો !' "

(૨૭) अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार–Indirect Description.

વ્યાખ્યાઃ–અપ્રસ્તુત વૃતાંતના વર્ણન વડે પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થાય એવું જે વર્ણન તે અપ્રસ્તુતપ્રશંશાલંકાર. તેના પાંચ પ્રકાર છે. ૧, સારૂપ્યનિબન્ધના, ૨, સામાન્યનિબન્ધના, ૩, વિશેષનિબન્ધના ૪, કારણનિબન્ધના અને ૫ કાર્યનિબન્ધાના.

સારૂપ્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

વ્યાખ્યા–સમાનરૂપ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો સારૂપ્યનિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

નવ તિરસ્કાર જુઈ ! તું
　　આલિ આવ્યો આ ઉદાર યોગ્ય અહીં,
ઘુણાક્ષર* ~ ન્યાય થકી,
　　સહજ મળ્યો તે નવ પરિત્યજ આલી !

આમા અપ્રસ્તુત જે જુઇ તેને ભ્રમરની અવગણના ન કરવા રૂપ વૃતાંતે કરીને પ્રસ્તુત એવી જે કન્યકા તેને સહેજે મળેલા–કુલીન પ્રિયની અવગણના ન કરવા રૂપ વૃતાંતની પ્રતીતિ, અવગણના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઇ તેથી સારૂપ્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

---

(૨૭) अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया ।

* ઘુણાક્ષર ન્યાય આકસ્મીક ઘુણાક્ષર એક જાતનો કીડો જે લાકડાની છાલ કોતરે છે તે વખતે આકસ્મીક અક્ષરે કો૦ વખત લખાઇ જાય છે તે

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

ધન્યવાદ લ્હેનેજ પક્ષી માંહી ચકોર છે !
ચન્દ્ર વિના તું ક્યાંય યાચના કો દી નવ કરે.

આમાં અપ્રસ્તુત જે ચકોર તેની ચંદ્ર વિના બીજા કોઈ પાસે યાચના ન કરવા રૂપ વૃત્તાન્તે કરીને પ્રસ્તુત એવો જે કુલીન પુરૂષ તેની ક્ષુદ્ર માણસો પાસે ન માગવારૂપ વૃત્તાન્તની પ્રતીતિ, યાચના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઇ તેથી સારૂપ્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* , **

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

માથાં પરસ્પરથિ જોડિ ઉભા કરેલા,
જે વાંસ હોય ત્રણ, ખંતથી ગોઠવેલા,
તેમાંથી એક ખસી જાય કદાપિ મિત્ર !
તો બે ઉભા રહિ શકે નહિં, એ ન ચિત્ર

ભાઈશંકર.

આમાં વાંસના અપ્રસ્તુત વૃત્તાન્તનું કથન આપણે ત્રણ જણ જોડાયેલા સ્તંભરૂપ હોઈ આપણામાંથી જો એક જણ ખસી જશે તો બીજા બેનો પણ ટકાવ નહિ થાય એ પ્રસ્તુતાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે અને ખસી ન જવા રૂપ સમાન ધર્મે વૃત્તાન્તની પ્રતીતિ થઇ તેથી એ સારૂપ્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યાઃ—સામાન્ય ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો સામાન્ય
નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કરી શત્રુ બળવાન, ઉદાસીન થઇ બેસશે,
ચીરે અગ્નિ લઇ ભાન, ભૂલી દારૂપર તે સૂએ

આમા બળવાન શત્રુ સાથે વૈર કરી વીલે મ્હોડે બેસવુ એ વિગેરે સામાન્ય અપ્રસ્તુત વૃત્તાન્તે કરીને બળવાન એવા જે શ્રી રામચંદ્ર સાથે સીતાનું હરણ કરી વૈર કરી રાવણે ઉદાસીન થઇ બેસવું એ અનુચિત છે એ પ્રસ્તુત વૃતાન્તની પ્રતીતિ થવાથી સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

જેથી બધું સ્વહિત સિદ્ધ થયેલ જોય,
જેમા વળી શુભ ભવિષ્યની આશ હોય,
તે સ્નેહીને પણ સ્વતન્ત્ર રહી કહે જે,
સાચીજ વાત, નર વંદન યોગ્ય છે તે.

ભાઇશંકર.

[illegible]ામાન્ય વાત કરીને તે ઉપરથી
[illegible]ુ [illegible]િત થયેલું છે અને જેમા
[illegible]

નહિ દમાતાં તથા કરી ખુશામત નહિ કરતાં રતિલાલ પોતે સ્વતંત્ર રહીને સાચીજ વાત કરે છે, માટે રતિલાલ સર્વ લોકોએ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અતિ પવિત્ર છે' એ પ્રસ્તુત વિશેષ વાતનું ભાન આપ્યુ છે તેથી સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા."

વિશેષ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

વ્યાખ્યાઃ—વિશેષ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો વિશેષ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

દષ્ટાન્ત ૧ લું

> ખોળામાં મૃગ બેસાડયે થયો તે મૃગલાંછન,
> કિન્તુ ટોળું નસાડયે આ ગણાયેલા મૃગાધિપ.

આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ બલિભદ્રનું વાક્ય છે કેઃ-મૃગને ખોળામાં બેસાડવાથી તે મૃગલાંછન કહેવાયો, અને સિંહે તેને ભગાડવાથી-ક્રોધ દાખવવાથી તે મૃગાધિપ કહેવાયો એ અપ્રસ્તુત વૃતાંત વડે ક્રુરમાણસ તે કીર્તિ વરે છે અને વ્હાલસોયા-મૃદુહૃદયવાળાને લાંછન લાગે છે એવા વૃતાંતની પ્રતીતિ થઇ તેથી એ વિશેષ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

> કૌમુદીમાં ફરે સૌએ કહેનાં અમૃતવર્ષિણી,
> તરુણીની પ્રભા એ છે કિંતુ એ દુઃખદાયિની

આમા મૃદુત્વને લઇ કૌમુદી અમૃતવર્ષિણી કહેવાય છે અને તેનો સૌ લાભ લે છે જ્યારે એ કૌમુદીની મૂળભૂત જે સૂર્યપ્રભા તે ઉગ્રત્વને લઇને દુઃખદાયિની થાય છે એ અપ્રસ્તુત વૃતાંતના વર્ણને કરીને મૂળે કરડી એવી રાજસત્તાના કોઇ મૃદુહૃદયવાળા અધિકારીના કીર્તિકર એવા વૃતાંતની પ્રતીતિ થઇ તેથી એ વિશેષ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા

કારણ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

વ્યાખ્યાઃ—કારણ ધર્મે કરીને જો પ્રતીતિ થાય તો કારણ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

તુજ અધરને માટ, અમૃત નીધિથી કહાડીયું,
એ શોકે ખારાટ, આવ્યો આ ઉદધિ મહીં.

આમા દેવ દાનવોએ સાગર મંથન કરી અમૃત કહાડી લેવારૂપ કારણ એવું જે અપ્રસ્તુત વૃતાંતનું વર્ણન તેનાથી કાર્યરૂપ જે 'તારા અધર' એ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થવાથી કારણ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

સાર ઇન્દુમણ્ડલનો હરી,
દમયન્તી મુખ તે સૌ ભરી;

લાંછનવાળો કીધો ચન્દ,
એ રહુમજે નહિ તે મતિમન્દ.

૨.

આમા ક્ષુમણ્ડનનો સાર કાઢી વેધારૂપ કારણ એવું જે અપ્રસ્તુત વૃત્તાન્ત વર્ણન તેનાથી કાર્યરૂપ જે દમયન્તીના મુખમણ્ડલના લોકોત્તર સૌન્દર્યરૂપ પ્રસ્તુત વૃત્તાન્તની પ્રતીતિ થવાથી કારણ નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

કાર્યનિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—કાર્યધર્મે કરીને જો પ્રતીતિ થાય તો કાર્યનિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

પ્રિયતમ ! ત્હમારા ચરણના નખની ઝીણી કણિકા મળી,
તમ પાદ પ્રક્ષાલન સમે જળમા નીધિમા તે વહી,
ગંગાથકી, તેથી કરી મથન સમે નવનીત શો,
હે કૃષ્ણ વ્હાલમ્ ! તેહ કેરો ચન્દ્ર સુરગણને જડ્યો.

આમા અપ્રસ્તુત એવી ગંગાના પ્રવાહમા તણાઈને નીધિમા ગયેલી ચરણનખની ઝીણી ઝીણી કણિકાઓના કાર્યરૂપ જે ચન્દ્ર તેના વૃત્તાન્તે કરીને નખકાન્તિના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રસ્તુત વૃત્તાન્તની પ્રતીતિ થઈ તેથી કાર્યનિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

ગતિ જોઈ કામિની તાહારી,
ગુમાન હંસ તણું ગયું ગળી,
પરભૃત મૌન સુણી સલાપ,
જુએ ન મૂર્ખ તે આપોઆપ

૨

આમા અપ્રસ્તુત એવા હંસના ગુમાન ગળવાના અને પરભૃત-કોકિલના મૌન રહેવાના કાર્યરૂપ વૃતાતે કરીને ગતિ તથા સલાપ-ભાષણના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રસ્તુત વૃતાતની પ્રતીતિ થઇ તેથી કાર્યે નિમન્ધના અપ્રસ્તુત પ્રશસા

---

(૨૮) प्रस्तुताङ्कुरालङ्कार—The Passing Allusion

વ્યાખ્યા—એક પ્રસ્તુતાર્થમા અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું દ્યોતન થાય તે પ્રસ્તુતાકુર

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વસતે વાસનો લોભી, કાલાવાલા કરે અલિ,
મલયાનિલ ઉમ્મૂદી આવી ઉઘાડતા કળી.

---

(૨૮) प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर ।

આમા વસંત ઋતુમા ભ્રમર, લતા, દક્ષિણાનિલ અને કૌમુદીનો વૃતાંત જે પ્રસ્તુત છે તેમા પ્રસ્તુત એવા જે નાયક નાયિકાના વૃતાતનુ દ્યોતન કર્યું તેથી પ્રસ્તુતાકુર

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

* * *

જાતપાત એ નવ જુવે, જુવે ન ઠામ કુઠામ,
યત્ર તત્ર તુટી પડે, યદાતદા ઘનશ્યામ.

સવિતાનારાયણ

'એમા વનવિહાર કરવા નાયક નાયિકા નીકળેલા છે, તેવામા મન ધેરાઈ આવી બુન્દ પડવા લાગ્યા તે સમયની નાયમની ઉક્તિ છે, ઘનશ્યામ એટલે કાળો મેઘ તેના સ્વભાવ વર્ણનરૂપ અર્થ પ્રસ્તુત છે, તે વડે સગી એવા નાયકને પણ ઘન સરખો અવિવેકી સ્વભાવ ન રાખવાના ઉપદેશરૂપ જે વિવક્ષિત એવો અન્ય પ્રસ્તુતાર્થ તેનુ પણ દ્યોતન કરવામાં આવ્યુ તેથી પ્રસ્તુતાકુરાલકાર જાણવો '

(૨૯) पर्यायोक्तालङ्कार–Periphrasis

પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા: વર્ણનીયનુ ચમત્કારજનક રૂપાતરે ફેરીને કરેલુ વર્ણન તે પ્રથમ પર્યાયોક્ત

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ધન્યધીર સૌમિત્ર ! સુલોચના સુખનો રવિ
કર્યો અસ્ત રણધીર, બ્રહ્મચારી વન્દુ તને

(२९-१) पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भग्यन्तराश्रयम् ।

આમાં 'દુર્જનનો વધ કર્યો' એ વર્ણન કરવા યોગ્ય વૃત્તાન્ત 'સુંદરના સુખના રવિનો અસ્ત કર્યો' એમ ચમત્કારજનક પ્રકારે ફરીને કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

કમાડ ભીડી સઘડી જગાવી,
પ્રસંગ પ્યારા જનના જમાવી;
ઘરો તણા ગર્ભ વિષે રહેજે,
શિશિરનો ગર્વ મટાડી દે તે.

ભાઈશંકર.

આમાં 'કમાડ ભીડવા આદિ ક્રિયાઓ ગણીને જે માણસ ઘરના ગર્ભમાં રહે તેને ટાઢ કશી પીડા કરી શકે નહિ, એટલુંજ જે નિઃસ્પૃહ છે તેને તેના કરતા પણ અતિ રમણીયતાવાળા શિશિરનો ગર્વ મટાડી દે તે એ વાક્યરૂપ પ્રકારાન્તરથી કહ્યું' તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દ્રષ્ટાન્ત ૩ જું

અદ્રિ કેરું શિખર પવને શું ઉડે, એમ ધારી,
જોવાતો તું ચકિત બનતી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી,
ઉડી વ્યોમે સરસ નિચુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ,
દિઙ્નાગોના સ્થૂળ કરતલો ગર્વ ઉતારતો જા.

કિલાભાઈ.

એમ કહેવાય છે કે નિચુલ અને દિઙ્નાગ નામના કાલિદાસના સમયસ્ક કવિઓ હતા. નિચુલને કાલિદાસ માટે સારો સદ્ભાવ નો ને કાલિદાસને દિઙ્નાગ માટે પ્રતિસ્પર્ધિત્વથી સદ્ભાવ ન હતો એમ મલ્લિનાથ નામનો મેઘદૂતનો પ્રખ્યાત ટિકાકાર કહે છે. આ અર્થ બરાબર હોય તો 'દિઙ્નાગને હરાવવો' એ વર્ણનીયનું 'સ્થુલ કરતણો ગર્વ ઉતારવો' એમ ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથીએ પ્રથમ પર્યાયોક્ત. બીજો અર્થ લેતાં દિઙ્નાગ એટલે દિશાને પાળનાર હસ્તિઓ તેમને 'હરાવતો જા' એ વર્ણનીયનું 'સ્થુલ કરતણો ગર્વ ઉતારતો જા' એમ ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથી પણ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—કોઇ મીષે કરીને પોતાના કે બીજાના ઇષ્ટ કાર્યના સાધનનું વર્ણન તે દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—બીજાનું ઇષ્ટસાધન વર્ણવાય ત્યાં પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

... દષ્ટાન્ત ૧ લું.

બેસ કાંતિ! પ્રિય સમીરી! અમે જઇએ હુન્નરમાં,
પ્રિય કાંત! બેસો આપ પણ થયુ સ્મૃત્ય અધુના કાર્યમાં;

ચાલો લલિતા ફોઇબાએ કહ્યું તે કરીએ અત્રી,
નહિ તો પછી ઠપકો મળે ! હુ ભાય પાછી પ્રિયસખી *

આમા કાન્તિ અને કાન્તને બેસાડી ફોઇબાએ બતાવેલુ મમ કરવાનુ મિષ કહાડી બહાર જઇ તેમના ઇષ્ટનુ સાધન કર્યું તેથી એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

મુજ જેવી ભૂલકણી હશે,
કોણ બીજી આ દુનિયા વિશે,
ભૂલી હુ ફેરવવી રોટલી,
બેસો બેય કરો ગોઠડી

૨

પોતાની સખીના પ્રિય રમણનુ સન્માન કરી તેને સખી સાથે મળવા દેવાનો વખત આપવા માટે રોટલી ફેરવવાનુ ભૂલી, એવુ બહાનુ કહાડી બહાર જઇ તેમનુ ઇષ્ટ સાધ્યુ તેથી એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

સ્વેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

વ્યાખ્યા –પોતાનુ ઇષ્ટસાધન વર્ણવાય ત્યા સ્વેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોકત.

(૨૬-૨) पर्यायोक्त तदव्याहुर्यद्व्याजेनेष्ट साधनम् ।

* મ્હારા કાન્તિ બ્હેન નામા પુસ્તકમાથી એક પ્રસગ

(૩૦) व्याजस्तुत्यलंकार—Artful Praise.

વ્યાખ્યાઃ-નિંદા અથવા સ્તુતિથી સ્તુતિ અથવા નિંદાનું
વર્ણન તે વ્યાજસ્તુતિ.*

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ગાલે કાજળ કાલિમા દીસતી આ રોમાંચ અંગે દીસે,
ચર્ચ્યું ચન્દન કુચ ઉપર અલી ! કાંઇ ન દેખાય તે,
ચેલા ધૂર્ત પ્રતિ ગઈ ન તું અલી, એવું મ્હને તો દીસે
કાંકે સ્નાતક તું થયેલ ગઇ તું ધારૂં અલી, વાપિએ.

આમાં સખીને પ્રિયતમ પ્રતિ સંદેશો દઇ પાઠવેલી તે પોતેજ
તેની સાથે વિહાર કરી આવી તેથી તેને ઉઘાડો ઠપકો ન આપતાં
'તુ તેના ભણી ગઇજ નહિ હોય પણ કુવે નાહી આવી હશે તું
જાય તો કામ કરીનેજ આવે.' એ આદિ વાક્યોથી ઉપરથી સ્તુતિ
પણ આંતર્ગર્ભપણેથી 'તું તેની સાથે વિહાર કરી આવી છે કારણ કે
અંગે રોમાંચ દેખાય છે, ગાલે કાજળની કાળાશ આંખે આંજેલુ
કાજળ પસરવાથી આવી છે. કુચ ઉપર ચર્ચેલુ ચન્દન જણાતુ નથી,
તેથી એ વાત ખુલ્લી દેખાય છે. આ તે શું સારૂ કહેવાય કે ?"
આ ઉપરથી એ વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

હે કરૂણાકર ! કેવો
ન્યાય ત્હારો કરેલ આ ન્યારો,

---

(૩૦) उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः।

*અલંકારોમા વ્યાજસ્તુતિ ઘણીજ જનમન રંજનકારી છે

પ્રાત:સમે તુજ નિંદા
કરનારાનો કાપે દુ:ખ ભારો.

આમા પ્રભુને તારો કેવો અવળો ન્યાય છે કે નિંદા કરનારનાગે દુ:ખ કાપે છે એમ કહ્યુ છે. બાહ્ય નિંદા લાગતા છતાગે સ્તુતિ હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

શિથિલ વિથિલ ચાલે, દુર્ગંધે અંગ બાલે !
વચન તુજ સુણન્તાં, નેત્રના સ્થીર રહેતા,
તનુ થરથરતુ કાં ? અંગ રોમાંચ શા આ ?
પરહિત કરનારી ! શું જ્વરે તું ગ્રહાઈ ! ×

રાસરાણી રાધિકાએ મોકલેલી દૂતી સ્વય શ્રીકૃષ્ણ સાથે રમી આવે છે તેને રાધિકા પૂછે છે કે ત્હને આ શુ થયુ ? પરહિત કરતા ત્હને જ્વર પ્રાપ્ત થયો કે શું ? બહારથી માયા દાખી પૂછે છે પણ અંદરખાનેથી સખ્ત ઠપકો તથા નિંદા હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ

આમાં પણ રાસેશ્વરી વૃષભાનદુલારીએ પાઠવેલી હતી સ્વયં વનમાળી સાથે વિહાર કરી આવે છે તેને વૃષભાનદુલારી સ્તુતિ પૂર્વક કહે છે કે તું તો ડાહી છે તને કહેલું ત્હેં બધુંય કર્યું છે, તને દુઃખી જોઇ મ્હારૂં હૈયું બળે છે. ખરેજ ! શ્રમ કર્યા વગર કોઇ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, પણ અંદરખાનેથી એમ કહે છે કે જે જે મ્હારે કરવાનું હતુ તે તે ત્હેંજ મ્હારે બદલેજ કરી લીધું છે! ખરેજ! તું પરહિતના સુંદર પથે ચાલનારી તો સરસ છે! શ્રમે શ્રાન્ત જોઇ મ્હને શોક એટલોજ થાય છે કે મ્હેં ત્હને તે ક્યાં કામ સોપ્યું? આપ મુવા વિના સ્વર્ગે ન જવાય એ ખરું છે. શ્રમ વિના ઇષ્ટાર્થની સંસિદ્ધિ નજ સંપાદન કરી શકાય! એમ સ્તુતિમાં નિંદા હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત પ. ૬.

પૂર્વથી પશ્ચિમે જેનાં છાયાં કીર્તિતણાં વન,
ધન્ય છે આપને એવા ધન્ય વૈશાખનન્દન,
પૂર્વથી પશ્ચિમે જેની કીર્તિ આ જગમાં ભરી,
ધન્ય છે તુજને એવી ધન્ય કાર્તિકસુંદરી.

આમાં ઉપરથી સ્તુતિ છે પણ અંતર્ખંડેથી એક શબ્દાર્થે કરીને નિંદા હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ વૈશાખનન્દન એટલે ગધેડો અને કાર્તિકસુંદરી એટલે કુતરી * એવો અર્થ મ્હને એક શાસ્ત્રીએ ન્હાનપણમાં કહ્યાથી એક જણને મશ્કરી રૂપે આ પદો કહેલાં તેથી તે હર્ષાન્વીત થયો હતો પણ અર્થ જણાયે તે ઘણો ગુસ્સામાંજ પરિભ્રમેલ.

* * *

* કાર્તિક માસમાં વિયાય તેથી કદાચ કાર્તિકસુંદરી નામ રાખ્યુ હશે

દૃષ્ટાન્ત ૭ મુ

માહો માહે કહે સુંદરી,
મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જુઓ સાથ કેવો કુટડો,
એને પરમેશ્વર તૂઠડો;
કુંવરવહુનુ લાગ્યું દુઃખ,
એવું કહીને મરડે મુખ.

પ્રેમાનંદ.

આમાં બહારથી સ્તુતિ-વખાણ કરી અંદરખાનેથી નિંદાપૂર્વક નાગરીએ વાક્ય ઉચ્ચાર્યાં હોવાથી વ્યજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૮ મુ

બ્રહ્માએ શું વિચારી સહુ ધન ખરચી દિવ્ય સૌન્દર્ય કેરૂં,
વેઠી ઝાઝી વ્યથાને, તરૂણી નિરમી આ, સ્થાન કીધુ વડેરૂ,
સ્વચ્છન્દે ચાલનારી સહુ જનહૃદયે આપી છે મ્હોટી ચિંતા
કિન્તુ પેદા કર્યો ના અનુગુણ ભરતા છે વિધિએય હંતા.

૨.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આ કોકિલા, ને અલિઓ ન બોલો,
તથા લતાઓ નહિ પુષ્પ ખોલો,
બોલોજ કિંવા વળિ ધૂમ બોલો,
તેથીજ જાશે સુખ દુઃખ રોળો

ભાઈશંકર.

આમાં પોતે કહેવાનો પાઠાંતરથી વિચારને લીધે 'કિંવા' પદે પ્રતિષેધ કર્યો તેથી પ્રથમ આક્ષેપ.

દ્વિતીય આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા કોઇ વિશેષ અર્થના સૂચનાર્થે નિષેધાભાસનું વર્ણન તે દ્વિતીય આક્ષેપ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

અમો દૂતીના, તન તાપ તેનો,
થયો છ કાલાનલનાજ જેવો.

આમા દૂતી હોવા છતા દૂતી નથી એમ નિષેધ કરવામા નિષેધાભાસ છે વિશેષ અર્થ સૂચન તેથી એમ થાય છે કે સઘટન કાલોચિત કૈતવવચનનો ત્યાગ કરીને યથાર્થપણે કહું છુ કે એના જ્વરે કાલાનલ જેવુ રૂપ પકડ્યુ છે

* * *

(૩૨-૨) निषेधाभासमाक्षेप बुधा केचन मन्यते।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

> ન નૃપેન્દ્ર! અમે કાંઈ, રાજ્યસન્દેશહારક.
> અશત્રુ છો ગણો છો ને વસુધૈવકુટુમ્બકમ્ ।
>
> ૨.

આમાં સંદેશહારક છતાં સંદેશહારક નથી એમ કહેવામાં નિષેધાભાસ છે સધિ કાલોચિત કેતર વચનનો ત્યાગ કરી અમે યથાર્થપણે કહીએ છીએ કે આપ જગતપાલક હોઇ સર્વે રાજાઓને બંધુભાવે સંરક્ષવા એ યોગ્ય છે એમ વિશેષ અર્થનું સૂચન થાય છે. એટલે દ્વિતીય આક્ષેપ.

તૃતિય આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા:—વિધિ વ્યક્ત કરીને અને નિષેધને તિરોહિત કરીને કહેલું વર્ણન તે તૃતિય આક્ષેપ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

> છોડી નેહ પ્રવાસી થયા,
> સખી! તું શીદ કરે બકવા?
> એને દેતાં ઠપકો અલી!
> લજ્જા ઉર ઉપજતી ભલી.

આમાં એવા સ્નેહત્યાગી પ્રવાસીને ઉપાલંભ દેતાંયે મ્હને લજ્જા આવે છે, એવાં વચન ઉપરથી પ્રિયપ્રવાસનો નિષેધ ગુપ્ત રીતે કર્યો તેથી તૃતિય આક્ષેપ.

(३२-३) आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते।

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

પા'ડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉચું લઇને,
આંબા ડાળે કરતીં ટઉકા ખુબ કોએલડી તે,
દાદૂરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પયપય કરે આકળા ચાતકો તે.

નર્મદાશંકર.

આમા પાણીનો તરસ્યો હોય તે પયપય એટલે પણી પાણી કરી બૂમ મારે છતા ચાતકો પાણી પીએ છે અને બૂમ મારે છે તેથી વિરોધાભાસ થાય છે, પણ ચાતકો ગમે તેટલું પાણી પીએ છતા તેમની તરસ છીપતી નથી કારણ કે તેને ગળે કાણું હોવાથી સઘળું પાણી બહાર નાકળી જાય છે. જો વરસાદના બિન્દુ એ કાણામા પડે તેજ તે પી શકતો હોવાથી તેની તરસ બરાબર ન છીપે એ સ્વાભાવિક છે. આમ હોવાથી એ વિરોધાભાસ.

---

(૩૪) विभावनालंकार–Peculiar Causation.

પ્રથમવિભાવના.

વ્યાખ્યા કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે પ્રથમ વિભાવના.

(૩૪-૧) विभावना विनापि स्यात्कारण कार्यजन्म चेत् ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ચર્ચ્યો વિના ચન્દન ચતુરા વરણુ ચંપક અંગ છે.
વણુદશન બિમ્બાધર પ્રવાળી અમ દયિતા! તુજ દીસે,
અંજન વિના પણુ આંખડી આંજી દીસે છે કાલિમા,
હે દિવ્યસ્વરૂપિની! આ સઘળી શું કુદરતી દીસે ક્રિયા.

આમાં ચંદન, દશન, અને અંજન જે કારણો તે વિના શરીરના રંગની ચપલતા, દશનની રક્તતા અને ચક્ષુની શ્યામતા રૂપ જે કાર્ય તેની ઉત્પત્તિનુ કથન કરવામા આવ્યુ તેથી એ પ્રથમ વિભાવના

* **

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

અઝઝા આંખી જોને જેહ, વણુ વાદળ જ્યાં વરસે મેહ,
વિના સરોવર અંબુજ સાર, વિના ભ્રમર ઉડે ગુંજાર,
વિના અર્ક અજવાળું જેહ, અઝઝા આંખી જોને તેહ.

પ્રીતમદાસ.

આમા વાદળ, સરોવર, ભ્રમર અને અર્ક જે સૂર્ય એ ચાર કારણો સિવાય તેમના કાર્ય જે મેહ, અંબુજ, ગુંજાર અને પ્રકાશ તેમની ઉત્પત્તિનુ કથન કર્યુ તેથી એ પ્રથમ વિભાવના.

દ્વિતિય વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણુ અસમગ્ર અસંપૂર્ણ હોવા છતાં કાર્યની પૂર્ણતાનું વર્ણન તે દ્વિતીય વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કુસુમાયુધ કર લઈને,
કુસુમાયુધ ! તહેં સમસ્ત વિશ્વ જીત્યું,
ધન્ય ત્રીપુર હર પીડક !
જીત્યો સુરવર, નરવર, તું.

આમાં કુસુમાયુધ જે સ્વયં અસમ્પૂર્ણ છે–તીક્ષ્ણત્વાદી ગુણે રહિત છે તે છતાંયે એ સમ્પૂર્ણ કારણ વડે વિશ્વને જીતવા રૂપ સમ્પૂર્ણ કાર્ય થયું એમ વર્ણવ્યું તેથી એ દ્વિતિય વિભાવના

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

ચપળ ચિત્તજ આશ્રય એક છે,
કુસુમ આયુધ વાહન મીન છે,
સ્મર વળી ધરતો નથી દેહને,
વશ કરે છે તથાપિ ત્રિલોકને

ભાઇશંકર

' આમાં ચપળ ચિત્તરૂપ એકજ આશ્રય છતાં પણ, પુષ્પોરૂપી અતિ કોમળ આયુધ છતાં પણ, મત્સ્યરૂપી અતિ તુચ્છ વાહન છતાં પણ અને પોતે દેહથી રહિત હોવા છતાં પણ કામદેવ ત્રૈલોકયને વશ કરે છે એમ કહેવાના હેતુઓ અપૂર્ણ છતાં પણ ત્રૈલોકય વિજયરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી' તેથી દ્વિતીય વિભાવના

---

(३४२) हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता।

તૃતીય વિભાવના.

વ્યાખ્યાઃ-કારણને પ્રતિબન્ધક એવું કાંઈ હોવા છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે તૃતિય વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કરાંગુલિએ ધરી મુદ્રિકા જે
થયો પ્રતિબિંબિત નાથ ક્હેજે.
ત્યાં દર્પણે, પીઠ છતાય શ્યામા,
એકાગ્ર નેને નિરખે સલૂણા.

આમા પતિ પીઠ પાછળ ઉભા રહેલા રૂપ પ્રતિબંધ છતાંયે તેના દર્શન રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી એ તૃતિય વિભાવના. ાત એમ છે કે આંગળીએ પહેરેલી મુદ્રિકામા ન્હાનુંશું સુન્દર દર્પણ હતું તેમાં પીઠ પાછળ ઉભેલા પ્રિયતમનુ પ્રતિબિંબ પડ્યું તેથી અનિમિષ નયને તે તેને નિરખી શકી.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

વીંટી બિંબ ધરી રાધિકા,
કર દર્પણ લઈ સાર,
પ્રતિબિંબિત હસી ન્યાળની
મોહન નંદકુમાર.

આમા નંદકુમાર યમુના કાંઠે માણસોની ભીડમા અને વળી પીડ પાછળ હોવા રૂપ પ્રતિબંધો હોવા છતાં તેના દર્શનરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી એ તૃતિય વિભાવના. સખીઓ કે કોઈ જુએ નહિ તે રીતે અનિમિષ નેને રાધિકાને કૃષ્ણદર્શન કરવાં હતાં તે તેણે આ રીતે કર્યા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

હે નૃપ ! ત્હારો ખડ્ગ રૂપ સર્પ નરેન્દ્રને,
ડસે એકલાનેજ નૃપમણિ ! એ કૌતક સમુ.

૨.

આમાં 'નરેન્દ્ર' નો અર્થ વિષવૈદ્ય એવો થાય છે * એટલે ડસવું જે કાર્ય અને ડસનાર જે સર્પ તેનો પ્રતિબન્ધક વિષવૈદ્ય તેને પણ ડસવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી તૃતિય વિભાવના.

ચતુર્થ વિભાવના.

વ્યાખ્યાઃ—અકારણથીયે કાર્યોત્પત્તિનું કરેલું વર્ણન તે ચતુર્થ વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ખાંને ખેલન શીખવ્યું, ચતુર શિકારી માર,
કાનનચારી નેન મૃગને નાગર શિકાર.

(૨૪-૪) अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना।

* नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि कथ्यते।

આમાં ચતુર શિકારી માર એટલે કામદેવ તેણે કાનનચારી (વનમા ફરનારા અને કર્ણ સુધી જેની અખિ લંબાઇ છે એવા) નયન રૂપ મૃગને (કારણ આંખને મૃગની આંખની ઉપમા અપાય છે) નાગર જે ચતુર પુરૂષ તેમનો શિકાર કરવાનું ઠીક શીખવ્યું છે એટલે લોચન મૃગે કરેલો નાગરનો શિકાર એ અતિ આશ્ચર્યજનક હોઇ એનાં અકારણે કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવાઇ તેથી ચતુર્થ વિભાવના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

ઉપજે વીણા નાદ, શંખથકી અત્યન્ત તે,
અદ્‌ભૂત મહદાશ્ચર્ય ઉપજે તેથી સર્વને.

૨.

આમાં (સ્ત્રીના કંઠને શંખની ઉપમા અપાય છે તેથી) શંખ જે અકારણ વસ્તુ તેમાંથી વીણાવાદન રૂપ કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવી તેથી ચતુર્થ વિભાવના.

પંચમ વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે
પંચમ વિભાવના.

(૩૪-૫) विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

પ્રિયતમ ગયા પરદેશ વર્ષા આવી પણ આવ્યા નહિ,
વર્ષા મહીં સઉની તૃષા મટી હું તૃષાર્ત સખી ! રહી,
આ મેહ વર્ષે નેહ વાધે સખીરી ! અંગોઅંગમાં,
પણ દેહ બાળે તે જવાસા સમ દુઃખી હું દિગન્તમાં.

આમા વર્ષામા સૌની તૃષા મટે છે છતા તૃષાર્ત રહેવા રૂપ અને મેહ એટલે વરસાદથી શરીરને શીતળતા પ્રાપ્ત થવી જોઇએ છતા દેહ બાળવા રૂપ એવા કારણોથી વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી પચમ વિભાવના.

* * *

મમ પાયે પેસી કંટકે
સખી ! મ્હારૂં પ્રિય છે અતિ કર્યું.

૨.

આમાં કાટો વાગે તેથી લોહી નીકળે ત્યાં પ્રિય કરવા રૂપ કારણથી વિરૂદ્ધ કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવી તેથી પચમ વિભાવના. વાત એમ છે કે કટક વાગવથી પ્રિયતમને એ મિષે વધારે વખત જોવાયું, અથવા એમ પણ હોય કે તે કાઢવા તે દોડી આવ્યો એટલે બેઉની રીતે અને વિક્ષેપ કલ્પ્યા.

ષષ્ઠ વિભાવના.

વ્યાખ્યા-કાર્યથી કારણથી ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે ષષ્ઠ
વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

વલ્લિકા નગમા સદાય ઉપજે કિન્તુ ન સુણ્યું કદી,
વલ્લિકા થકી કોઇ અદ્રિ ઉપન્યો એવું જ ક્હે હે સખી !
તોયે આજ નવાઇ જોઇ ચતુરા ! બે અદ્રિ જો ઉપન્યા,
ચારૂ હેમની વલ્લિકા થકી અહીં પામું હું આશ્ચર્ય હા !

આમા વેલી પર્વતમાથી થાય પણ તેનીમા પર્વત ન થાય
છતાયે આ હેમવલ્લિમા બે સુંદર પર્વતો ઉપજ્યા છે એ આશ્ચર્ય છે
એમ કહી કાર્ય રૂપ જે વેલી તેમાથી કારણ રૂપ પર્વત ઉપજ્યા
એમ વર્ણન કર્યું તેથી એ ષષ્ઠ વિભાવના વેલીની સ્ત્રીને, પર્વતની
કુચને અને હેમવલ્લરીની સ્ત્રીને ઉપમા અપાય છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

પ્રવાહ પયોધિ નીકળ્યા હશે,
શશી થકી અગ્નિ વળી ઝર્યા હશે,
નવાઇ શીશી નહિરે થઇ હશે,
મૃગાક્ષિને પત્ર યદા લખ્યો હશે

ભાઇશંકર.

(૩૪-૬) कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।

આમાં પવો અને શશી એ કાર્ય પ્રતાકતું અને અગ્નિતું કારણ ન હોવા છતાં તેમાં કારણની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી ષષ્ઠ વિભાવના.

---

(૬૫) विशेषोक्त्यलङ्कार–Peculiar Alligation.

વ્યાખ્યાઃ—પુષ્કળ કારણ હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિનું વર્ણન તે વિશેષોક્તિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લું.

સહસ્ત્ર વર્ષ અબ્ધિ વિષે રહી છતાં શી રીત,
કોરીને કોરી રહી વડવાણુકા કરી પ્રીત.

આમા સમુદ્રમાં હજાર વર્ષ રહેવા છતાં રેતી કોરીને કોરી રહી એટલે પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું.

ઉપનિષદો તો પી ગયાં,
ગીતા પઢી પુરી મગજે ભરી લીધી.
તોય ન તે વિધુવદના
બ્હાર નીકળી માનસ સદનેથી.

---

(૬૫) कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे।

આમાં ઉપનિષદાદિ સત્શાસ્ત્રના પઠનથી શ્રી અને વાસના બહાર નીકળવાનાં જોઇએ છતાં તે વીજળી જેવા વદનવાળી હૃદયથી બહાર ન નીકળી એટલે સમગ્ર કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે ? તેમાં કયાંથી હૃદયતમ શીખ્યાં અજડતા ?

કલાપી.

આમાં કુદરતની મૃદુતા છતાં અજડના શીખ્યા એટલે કે કારણની વિપુલતા હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવાઇ તેથી વિશેષોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ

મોહે કર્યું સુણી સુવાણી; નયનો લાવણ્ય નાણી ઠરે,
દૈવી શ્વાસતણો સુવાસ હઇયૂં ઉલ્લાસ સાથે સ્ફુરે;
નર્તે રંભન પામી રોમ; મુખડું પી કંઠ ડોલે મદે;
સાધી સ્નેહ સમાધિથી સુ મ સઉ ગ્રહે વ્યાધિ શાને વધે ?

આમાં સમ્પૂર્ણ સુખ સામગ્રી હોવા છતા નેહ વ્યાધિ વધે છે એમ વર્ણવી કારણની વિપુલતા છતાંયે કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોકિત.

---

(३६) असमवालङ्कार–The Unlikly.

વ્યાખ્યાઃ કાર્યની અસંભાવ્યતાનુ વર્ણન તે અસંભવ.

---

(३६) असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

> કોણ જાણતું હતું કે
> અખિલ યુરપને ધ્રુજાવનાર થશે.
> તનુજ ખારવા કેરો
> નિઃસહાય નિજાત્મ બળ થકી તે.

આમાં ખારવાનો છોકરો યુરોપને ધ્રુજાવશે. એ કાર્યની અસં- ભાવ્યતા વર્ણવી તેથી અસંભવ. ખારવાનો છોકરો તે નેપોલીયન બોનાપાર્ટ,

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

> આહીરને જોડાનો,
> ઉપાડનાર એ નૃપવર કદી થાશે ?
> એવું કોણ જાણતું હતું !
> નહિતર ત્હેને પીડત નહિ કદીએ.

આહીરને જોડાનો ઉપાડનાર નૃપવર થશે એ કાર્યની અસં- ભાવ્યતા વર્ણવી તેથી એ અસમ્ભવ સીંધીયા અને હોલકર પહેલાં એ કાર્ય માટે નિયત થયેલા હતા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

> પુષ્પો તણી કળિ છતાં થકી તીખી થૈને,
> કોકીલના સ્વરજ શલ્ય સમાન થૈને;

સંતાપશે જગતમાં વિરહી જનોને,

એ વાતની ખબર હોયજ પ્યારિ! કોને.

ભાઇશંકર.

'આમાં પુષ્પોની કળીઓનું તીક્ષ્ણપણું તથા કોયલની સ્વરનું શલ્ય સમાનપણું એઓના અસંભાવ્યપણાંનું વર્ણન કર્યું છે તેથી અસંભવ.'

---

(૩૭) असंगत्यालङ्कार-Dis-connection.

પ્રથમાસંગતિ.

વ્યાખ્યા:—કાર્ય અને હેતુની વિરૂદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ સ્થીતિનું વર્ણન તે પ્રથમ અસંગતિ.

દ્દષ્ટાન્ત ૧ લું.

ઉરજ ભાર વધતો અધિક થાતાં યુવાવિકાસ;

તે બોજથી સપત્નીના નીકળે રૂંધઇ ઉશ્વાસ.

આમાં એકના ઉરજ એટલે સ્તન વધવારૂપ કારણ અને બીજાઓના હૃદય રૂંધાવારૂપ કાર્ય એ બેની વિરૂદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ સ્થીતિનું કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ અસંગતિ.

***

(૩૭-૧) विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगति।

દષ્ટાન્ત ૨ જું

તૂટી માળ, છુટી છઠી લટલળી, ડોળાઈ આંખો વળી,
ફીટી તાંબુલનીય લાલી, નખથી છુંદાઇ છાતી ઉંડી,
ને સેરે સલૂણી તણી, સરીપડી, તે કામબાણે તહીં;
લાગી લોચનિયે લીધું ઉરવીંધી વ્હાલાનૂં વ્હાણું મહીં.

કેશવલાલ.

આમાં લોચને લાગવારૂપ કારણ અને ઉર વીંધવારૂપ કાર્ય એ બન્નેની વિરૂદ્ધ એવાં ભિન્ન દેશ સ્થીતિનું વર્ણન કર્યું તેથી એ પ્રથમ અસંગતિ.

દ્વિતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યાઃ એક સ્થળે કરવાનું કામ તે અન્ય સ્થળે કર્યું
એવું જે વર્ણન તે દ્વિતીય અસંગતિ.

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

હીરકદ્યુતિ આંખે ત્હેં,
લગાડી કાં આ પ્રિય સખી મ્હારી !
કાજળનો ચન્દ્રક ત્હેં
કીધો સાન શું મારી ગઈ ત્હારી.

(૨૭-૨) अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

આમાં હીરકદ્યુતિ જેનો ચન્દ્રક કરવાનો તે આખે લગાડવા રૂપ અને કાજળ જે આખે લગાડવાનું તેનો ચન્દ્રક કરવા રૂપ કામ તે અન્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યા તેથી એ દ્વિતીય અસંગતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

લગાડયુ કયાં ત્હેં અલિ રાધિકા આ ?
કુચો મુકીને શિરભાગમાં કયાં
કર્યું ખધું ચન્દન ત્હેં ખરાબ
ને કંકુના શા સ્તન મધ્ય ડાઘ !

૨.

આમાં કુચ અને કપાળે કરવાનાં કામ જે ચન્દન ચર્ચવુ અને ચન્દ્રક કરવો તે અન્ય સ્થળે કર્યા એમ વર્ણવવામાં આવ્યુ તેથી દ્વિતીય અસંગતિ.

તૃતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યાઃ-એક કાર્ય કરવાને પ્રવૃત થયેલો તેણે તેથી વિરૂદ્ધ એવું અન્ય કાર્ય કર્યું એવું જે વર્ણન તે તૃતીય અસંગતિ.

(૩૭-૩) अन्यत्कर्तुं प्रवृतस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

'ઘનાગમે આવીશ હું,'

પ્રિયતમ વશ એ, ગંભીરો ! ઘન આવ્યો,

જીવન દાતા થઈને

કિંતુ આતો જીવ લેવા લાગ્યો

આમા જે જીવ દેવા રૂપી કાર્ય કરવા આવ્યો હતો તે જીવ તેણે જીવ લેવા રૂપ વિરૂદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ તૃતીય અસમતિ પતિ આવશે એ આશાથી જીવ આવ્યો પણ આવ્યા નહિ તેથી મેઘ જીવ લેવા લાગ્યો.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જી

ગુપ્ત બાતમી લેવા

છદ્મ ! પદ્મ પુત્રને પાઠવ્યો તો,

કિંતુ ગુપ્ત તમ આપી

ખબર ખીલાવ્યુ શત્રુ હૃદ ત્હેં તો.

૨

આમા જેને ગુપ્ત બાતમી લેવા રૂપ કાર્ય કરવા પાઠવ્યો હતો તેણે તેણીજ બાતમી સામાને આપવા રૂપ વિરૂદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ તૃતીય અસમતિ

विषमालंकार-Incongruity.

પ્રથમ વિષમ.

વ્યાખ્યાઃ પરસ્પર અનનુરૂપ એવા પદાર્થોના સમ્બન્ધનું
વર્ણન તે પ્રથમ વિષમ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લું.

કયાં તુજ લોચન કેરાં,
તીક્ષ્ણ કટાક્ષો ! અને તરૂણી આ
પરમ નરમ નન્દજીના
લાલનું હૃદ ! અયિ મદગ્ર મહિલા !

આમાં કટાક્ષોની તીક્ષ્ણતા અને હૃદયનું કોમળત્વ એ બે અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી પ્રથમ વિષમ.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

કઠીન કાં કોમળ અંગમાં આ ?
કૃશાંગમાં પીન અતિશ કાં આ ?
સુમુખીને દુર્મુખ સંગતિ કાં ?
વિચારી આવું સ્તનબ્હાર કહાડયાં ?

આમા કોમળ અંગમાં કઠીન, કૃશાંગમાં પીન અને સુમુખી સાથે દુર્મુખ એમ અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી એ પ્રથમ વિષમ.

* * *

(३८-१) विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः ।

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ધૂમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના, મેઘ ક્યાં આ બનેલા,
ક્યાં સંદેશા સમજણભર્યા પ્રાણિથી લૈ જવાતા;
એવું કાંઇ ન લહિ, અધીરો યાચતો યક્ષ એને,
કામી નિશ્ચે જડ સજીવમાં ભેદ ના કૈં પ્રમાણે.
ક્લિાશાઈ.

આમા સમજણભર્યા પ્રાણી અને ધુમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના બનેલા મેઘ એમ બે અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી પ્રથમ વિષમ.

દ્વિતીય વિષમ.

વ્યાખ્યાઃ-કારણથી વિરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે દ્વિતીય વિષમ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કાલી રૂડી કાલિન્દી છતાં પણ,
શ્વેત સદા મખીરી કરતી,
સહુ સ્નાતકને અતિ સ્નેહ ધરી
રૂપ કૃષ્ણ ન કૃષ્ણ કદી કરતી.

આમાં કારણ રૂપ જે કાલિન્દી તે પોતે શ્યામ હોઇ પોતાથી વિરૂપ એવું સ્નાતકને શ્વેત કરવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યું તેથી એ દ્વિતીય વિષમ

* * *

(૩૮-૨) विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपर विपम मतम् ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

> કનક ભૂષણ મા પ્હેરતું, કદી આવે ઉરહેત,
> દર્પણગત માલિન્ય શાં એ જણાય તુજ દેહ.

૨.

આમા કારણ રૂપ જે અગ્રહુતિ તે શ્વેત હોઇ પોતાથી વિરૂધ એવું કનક ભૂષણ તે દર્પણગત માલિન્ય જેવો રંગ-કાળાશ પડતો રંગ-દેવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યાથી દ્વિતીય વિષમ.

તૃતિય વિષમ.

વ્યાખ્યા.-ઇષ્ટાર્થ પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કરેલ છતાં ઇષ્ટાર્થને અહલે ઉલટી અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઈ એવુ વર્ણવાય ત્યાં તૃતિય વિષમ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

> મૂસક ફળાશા થકી જે
> કંડીઆમા કોચીને પેઠો,
> સર્પ ગ્રાસ થયો એ
> કોચ્યુ ત્યાથી સાપ ઝટ નાઠો.

આમા ઉંદરે ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કીધો છતા તેને તેટી મરણ રૂપ અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઇ એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ તૃતીય વિષમ.

* * *

---

(૩૮૨) विरुपकार्यस्योत्पत्तिरवर विषम मतम्।

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

વૃક્ષો તણી સુદૃઢ વાડ વિખેરી જેઓ,
ઇચ્છે છે, આપ, કરવા ફૂલભોગ તેઓ;
પોતે ન શાન્તિ ધરિ ભોગ લઈ શકે છે,
બીજા તણું પણ અનિષ્ટ વળી કરે છે

ભાઈશંકર

આમા ઇષ્ટને માટે ઉદ્યમ કરવાથી પૂરા ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ ન થતા મોટા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણવાયાથી તૃતીય વિષમ.

---

(૪૧) समालंकार-The Equal Ornaments

પ્રથમ સમ.

વ્યાખ્યા -અનુરૂપ એવા બે પદાર્થના સમ્બન્ધનું વર્ણન તે પ્રથમ સમ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

લાગે આતો અતિશય મ્હને સર્વથી યે વિચિત્ર,
દે ધાર્યે આ ઉચિત ઘટના સંવિધાતા વિધાતા,
ઝુલાવન્તો અનિલ ફળ સૌ પકવ આ લીમડાનાં,
આણે સ્વાદો કૃપણ અતિશે છે કર્યા કાકલોક.

(३८-३) अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्।
(३९-१) समंस्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः।

આમાં લીંમડાની પાળી લીંબોળીઓ અને તે ખાવામાં ચતુર કાગડા એ એના અનુરૂપ સમ્બન્ધનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ સમ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

મુક્તાહારે કર્યું છે આ યોગ્ય સ્થાનક તેહને;
રતનમંડળ — રહેવાને ઉરોજ વરાનને !

૨.

આમા મુક્તાહાર અને રતનમંડળ એ એક અનુરૂપ પદાર્થના સમ્બન્ધનું વર્ણન કર્યું તેથી એ પ્રથમ સમ.

દ્વિતીય સમ.

વ્યાખ્યાઃ—સમાન કારણે કરીને અનુરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે દ્વિતીય સમ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ગમે ન તુજને દ્વારિકા પણ વતન વિહાર,
સખી ! તું સુંદર ગોપિકા, યોગ્ય ભ્રમણ નિરધાર.

આમા ગોપનું વન ભ્રમણ એ કારણથી તેને અનુરૂપ એવું તેની પુત્રીનું વનવિહારાર્થભ્રમણ જે કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી એ દ્વિતિય સમ.

* * *

(૩૯-૨) सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

જલઅનુંજાને યોગ્ય વલણ આ નીચના ભણી,
કરે તું લક્ષ્મી સહાય, જલજા ! તું જલજા ખરી.

૨.

આમા જલનું વલણ નીચાણ ભણીજ હોય છે એ કારણથી તેને અનુરૂપ એવું તેની પુત્રી જે લક્ષ્મી તેનુ નીચ ભણીનુ વર્તન રૂપ જે કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી દ્વિતિય સમ.

તૃતીય સમ.

વ્યાખ્યા —જે અર્થે ઉદ્યમ કર્યો હોય તેની અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ વિના સિદ્ધિનું વર્ણન તે તૃતીય સમ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વારણેચ્છ ધરનાર ! વારણ લાભ મળ્યો ત્હને,
યોગ્ય તુજને ધાર મૂઢ ! લોભ અઠકો ન ધર.

આમા વારણને અર્થે ઉદ્યમ કર્યો હતો એટલે તેની અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ વિના વારણનોજ લાભ થયો એમ વર્ણવ્યુ તેથી તૃતિય સમ. વારણ એટલે હાથી અને વારણ એટલે અટકાવવુ તે. આશા હાથીની અને સમ્પ્રાપ્તિ વારણની (Not Admission) ની થઇ એટલે રાજાને મળતા પ્હેલા પ્રતિહારે થોડીવારેય એને થોભાવ્યો. આમ ક્ષણુનિરાગણુનો સભાવિતોનેયે રાજદ્વારે સહજ પરિચય સાહજીક છે

* * *

(३९-३) विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यतः ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

રામે સીતા લાવવા બાંધી પત્થર પાજ.
જીતી લંકેશ સીતા લીધી ધન્ય ધન્ય મ્હારાજ !
૨.

આમાં શ્રીરામે ઉદ્યમ કર્યો સીતાજીને અર્થે અને તે પ્રાપ્તિ અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ વિના તેમની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી તૃતીય સમ.

---

(૨૦) विचित्रालङ्कार–The Strange.

વ્યાખ્યાઃ ફળની ઇચ્છાએ વિપરીત એવા પ્રયત્નનું વર્ણન
તે વિચિત્ર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

સત્પુરૂષો સર્વેને
ત્રિલોકથી ઉન્નતપદ પ્રાપ્ત્યર્થે,
નમન કરે છે, સખીરી !
તે કોટિનો થવા નમું તુજને.

આમા ઉંચા થવારૂપ પદની પ્રાપ્તિ માટે તેનાથી વિરૂપ એવા સર્વેને નમન કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરે છે એમ કથન કર્યું તેથી એ વિચિત્ર.

* * *

---

(૨૦) विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

પવન બને છે શીતલ,
વિયોગિને તાપવૃદ્ધિ કરવાને,
વળી મંદતા ધરે છે
તેના વધમાં ત્વરા પકડવાને,

- બાઇશંકર.

' આમાં પવને તાપની વૃદ્ધિ કરવા રૂપ ફળની ઇચ્છાથી સંતપ્ત થવું જોઇએ, તેને બદલે શીતલતા લીધી છે. અને વિયોગીઓના વધમાં ત્વરારૂપ ફલની ઇચ્છાથી ત્વરિત થવું જોઇએ. તેને બદલે મંદતા પકડી છે એ વિપરીત પ્રયત્ન કર્યાનું વર્ણવ્યું ' તેથી વિષિ

---

(૪૧) अधिकालङ्कार-The Exceeding.

<u>પ્રથમાધિક.</u>

વ્યાખ્યાઃ—વિશાળ આધાર કરતાં આધેયના આધિક્ય વર્ણન તે પ્રથમ અધિક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

સાસુ તણાં પ્રિય વચન, તેમ વિશાળ વાક્પટુતા નીં
નણુદી તણો, દીઅર તણી તેમ અતિશય પજવણ
તેના વિશાળ હૃદય મહીં સોએ સમાયાં પણ સખ
પ્રિયતમાગમનાનન્દ ત્હેના ઉરમાં માતો નીં

(૪૧-૧) अधिकं पृथुला धारादाधेयाधिक्यवर्णनम्।

આમાં નાયિકાના શરીરરૂપ વિશાળ આધાર કરતાં આનન્દરૂપ જે આધેય તેનુંજ આધિક્ય વર્ણવાયુ તેથી પ્રથમ અધિક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

> રઘુકુલ કેતુ રામે
> કીરતિ કારણ સતી વને મેલી;
> યદુકુલ કેતુ કૃષ્ણે,
> ઉત્સવ કારણ વપુ પીડા ઠેલી.
> પ્રેમાનંદ.

'રઘુકુળમાં ધજારૂપ રામે કેવળ કીર્તિને માટે સતી સીતાને વનમાં મેલી, તેમજ યાદવકુળ કેતુ કૃષ્ણે' ઉત્સવ કારણ વપુપીડાનીએ દરકાર ન કરી. આમાં આધારરૂપ જે રામ તેમના કરતાં આધેયરૂપ જે કૃષ્ણ તેમનુંજ આધિક્ય વર્ણવ્યું તેથી પ્રથમ અધિક.

દ્વિતીયાધિક.

વ્યાખ્યાઃ વિશાળ આધેય કરતાં આધારના આધિક્યનું વર્ણન તે દ્વિતીય અધિક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

> વિશાળ વિરહતણી વ્યથા,
> સમાવેશ કરી શકન્ત મોહન હે !

(૪૧-૨) પૃથ્વાધેયાદ્યદાધારાધિક્યं तदपि तन्मतम् ।

તેહ ચન્દ્ર વદનીના

મ્હોટા મનમાં પ્રભાવશાળી તે.

આમા આધેય જે વિરહવ્યથા તેના કરતા ચન્દ્ર વદનીના મન રૂપ જે આધાર તેનુ આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ત્હારૂં વિશાળ હૃદ સૌથી જણાય મિત્ર !
કાકે રહ્યો જલધિ તેહ વિષે પવીત–
વિદ્યા તણો, વળી વસ્યાં પ્રિય પ્રેમ આદિ
શું ત્યાં કીધી પ્રણુયી પ્રેમ તણી સમાધિ.

૨,

આમા આધેય જે જલધિ તેના કરતાં હૃદય જે આધાર તેનું આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

---

(૪૨) अल्पालङ्कार–The Less

વ્યાખ્યા' સૂક્ષ્મ એવા આધેય કરતાં આધારની સૂક્ષ્મતાનુ' વર્ણન તે અલ્પ.

---

(४२) अल्प तु सूक्ष्मादाधेयाघदाधारस्य सूक्ष्मता ।

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

આશી વિરહ વ્યથાય, સૂકાઇ ગઇ તું બહુ દીસે,
કર કંકણુ તુજ આય, જપમાળા સરખુ થયુ.

આમા સૂક્ષ્મ એવા આધેય રૂપ કરકંકણુ તેના કરતા આધાર રૂપ જે કાંડુ તેની સૂક્ષ્મતાનુ વર્ણન કર્યું તેથી અલ્પ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

તે અદ્રિમા, જ્યમ ત્યમ, કરી કામિ યક્ષે નિવાસ,
વ્હાલી કેરો વિરહ સહિને, ગાળિયા કૈંક માસ,
અંગે ઝાઝો કૃશ થઇ જતા, કંટથી શોચી શોચી,
સોના કેરૂં સરિ ગયુ કડું, દૂબળા હાથમાથી.

કિલાભાઈ

આમા સૂક્ષ્મ એવા આધેયરૂપ જે કડુ તેના કરતા આધાર રૂપ જે દૂબળા હાથ તેની સૂક્ષ્મતાનુ વર્ણન કર્યું તેથી અ૫

(૪૨) अन्योअन्यालंकार–The Reciprocal

વ્યાખ્યા –એક બીજા પરના પરસ્પર ઉપકારનું વર્ણન તે અન્યોઅન્ય.

(૪૨) अन्योअन्य नाम यत्र स्यादुपकार परस्परम् ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

છુટી આંગળી રાખી ઉચેજ મુખે
જલપાન પથિકજ જેમ કરે,
પરવાઓમુખ દેતી પછી લલના
જલધાર કરે સખી ! તેમ ઝીણે

આમા પાણી પાનારીને પોતાના દર્શનની અભિલાષી જાણીને પથિકે છુટી આગળા રાખી પાણી પી વધારે વોભાવી ઉપકાર કર્યો તેમજ પાણી પાનારીએ પથિકને પોતાના ઉપર લુબ્ધ જોઇને ઝીણી ધાર કરી વધારે વાર લગાડવા રૂપ પ્રત્યુપકાર કર્યો એમ પરસ્પર ઉપકારનું કથન કર્યું તેથી એ અન્યોઅન્ય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

શશીતણા મેલનુ આ વસતે,
કર્યું રૂડુ માર્જન ખુબ ખતે,
વસતને સુંદર રૂપ રાશી,
દિધો શશીએ કુસુદો પ્રકાશી.

ભાઈશંકર

આમા વસતે ચન્દ્રનો ઉપકાર કર્યો અને ચન્દ્રે વસતનો ઉપકાર કર્યો એમ કહ્યુ છે તેથી અન્યોઅન્ય

(૪૪) विशेषालङ्कार-The Extra Ordinary.

પ્રથમ વિશેષ.

વ્યાખ્યા: પ્રસિદ્ધ આધાર વગર આધેયનું વર્ણન તે પ્રથમ વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કાલિદાસ ગયો સ્વર્ગે કિંતુ ત્હેની મધુ ગીરા,
અર્પે આનન્દ સર્વેને, વંદ્ય એ જન વૃન્દના.

આમાં કાલિદાસ જે પ્રસિદ્ધ આધાર તેના વિના આધેયરૂપ જે તેની ગિરા-વાણી તેની અવસ્થીતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

દીપસ્થ કિરણો નાશ કરે અહીં અંધારનો,
ગયો સૂર્ય પ્રકાશ, થયો અસ્ત ભાનુ થતા.

૨.

આમાં પ્રસિદ્ધ આધાર જે સૂર્ય તેના વિના આધેયરૂપ જે કિરણો તેમની અવસ્થીતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ.

(૪૪-૧) विशेष: ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

દ્વિતીય વિશેષ.

વ્યાખ્યાઃ—એક વસ્તુનું અનેક સ્થળે કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીય વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

અંતર તું ને બાહર પણ તું
તું નવજીત જણાય; પ્રિય તું,
જ્યાં ભાળું ત્યાં તુજ પ્રતિકૃતિ
પ્રતિબિમ્બિત સુહાય ! પ્રિય તું.

આમાં એક પ્રિયનું અનેક સ્થળે દેખાવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી દ્વિતીય વિશેષ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

મુજ તર્ક વિષે, મુજ કર્મ વિષે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિષે;
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ ! વ્યાપી રહો મુજ અન્તરમાં.

રમણભાઇ.

આમાં એક પ્રભુનું અનેક સ્થળે હોવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી દ્વિતીય વિશેષ.

(૪૪–૨) विशेष. सोऽपि यदेकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।

તૃતીય વિશેષ.

વ્યાખ્યાઃ કોઈક પદાર્થની સહજ આરંભ કરતાંજ અશક્ય એવી અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું વર્ણન તે તૃતીય વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

તુજને જોતાં સાર, કલ્પવૃક્ષ દર્શન મ્હને,
પ્રાપ્ત થયું નિરધાર, નૃપમણિ ! ઉપેન્દ્ર હે !

આમાં લાભના કારણ રૂપ આરંભ જે રાજાનું દર્શન તે થતા અશક્ય એવી અનેક મનવાંછિત પદાર્થોની સિદ્ધિ તેની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી તૃતીય વિશેષ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

વિચાર જોવા કરતો હતો કે,
નવો મનોભૂ નિરખ્યો ત્હને મ્હેં.

આમાં જોવાનો આરંભ કરતા અશક્ય એવી મનોભૂ દર્શન રૂપી અન્ય વસ્તુનો લાભ વર્ણવ્યો તેથી તૃતીય વિશેષ જેમ બ્રહ્મા નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તે રાજાએ પોતાના રાજ્યમા નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી એ અર્થ,

---

(६४-३) किंचिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।

(૪૯) व्याघातालंकार-Frustration.

પ્રથમ વ્યાઘાત.

વ્યાખ્યાઃ તથાકારી વસ્તુનું અન્યથાકારી રૂપે વર્ણન તે
પ્રથમ વ્યાઘાત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ,

માણે છે મોહ આ જગત થાય પ્રસન્ન નેહથી,
મારે છે માર તો માર, જગતને ફકત તેહથી.

આમાં તથાકારી જે પ્રીતિના સંવર્ધન કરનાર સ્ત્રીનાં કટાક્ષાદિ તેનું અન્યથાકારી એવું તેનાથી કામદેવે પ્રહાર કરવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ વ્યાઘાત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

શશાંકના તેજથી તાપ થાય છે,
કુસુમોથિ તો કાળજડુ કપાય છે;
વનપ્રિયોના સ્વર ના સુહાય છે,
બધું વસંતે ઉલટું કરાય છે.

ભાઈશંકર.

'જગતમાં ચાંદની તાપશામક ગણાય છે, પુષ્પો આનંદદાયક તથા કોમળ ગણાય છે અને કોકિલોના શબ્દ મનોહર ગણાય છે,

---

(૪૯-૧) स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत् चेत् ।

તે ઝના તેઓને વસતે ક્રમથી તાપકારક, કાળજુ કાપનારા તથા અપ્રિય કરેલા છે ' તેથી એ પ્રથમ વ્યાઘાત.

દ્વિતિય વ્યાઘાત.

વ્યાખ્યા-એક વસ્તુ જે કાર્યના સાધનરૂપે એક જણ વાપરે તેજ વસ્તુ બીજા માણસ તેથી વિરૂદ્ધ કાર્યનાં સાધનરૂપે વાપરે એવુ જે વર્ણન તે દ્વિતીય વ્યાઘાત

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

મારં જે દૃષ્ટિથી બાળ્યો શિવે હે સખીરી!
તેજ દૃષ્ટિથી તું ત્હેને કરે છે જીવતો પ્રીતે.

આમા શિવે જે દૃષ્ટિ કામને મારવાના સાધનરૂપે વાપરી તેજ દૃષ્ટિ સ્ત્રીએ તેને જીવતો કરવા રૂપ વિરૂદ્ધ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી તેથી દ્વિતિય વ્યાઘાત

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

જે પાઠ બાંધી ગુમડું વધાર્યું,
અને મ્હને દુઃખ અધિક આપ્યુ,

(૪૬-૨) यत्साधनतया येनचिदुपात्त तदन्येन तत्प्रति द्वन्द्विना तद्विरुद्धसाधन क्रियेत चेत्सोऽपि व्याघात.।

તે પાઠુ બાધી દુઃખ મ્હારૂં તેણે,
પઠાવ્યુ ના કિન્તુ મટાડયું એણે.

આમા એ કે જે પાઠાનો ગુમડાને વધારવા રૂપ કાર્યના સાધન રૂપે વાપર્યું તેનેજ બીજાએ તેને મટાડવા રૂપ સાધનરૂપે તેથી દ્વિતીય વ્યાઘાત

તૃતીય વ્યાઘાત.

વ્યાખ્યાઃ—કોઇ કાર્યને અર્થે ધારણ કરેલું કોઇ એક કારણ બીજાએ તેથી વિરૂદ્ધ કાર્યને અર્થે સૌકર્યે કરીને કલ્પ્યુ હોય એવુ જે વર્ણન તે તૃતીયા વ્યાઘાત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

દારિદ્ર શકા થકી દાન કંજુસો જરી ના કરે,
તેજ શકા થકી દાતા દાન નિત્ય કર્યા કરે.

આમા દાન દેવુ નહિ એ જે કાર્ય તેનું દારિદ્ર શકા એ કારણ હોઇ તેજ કારણ તેથી વિરૂદ્ધ—એવા દાન આપવારૂપ કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને કલ્પવાથી તૃતીય વ્યાઘાત

* * *

(૪૦૫૩) सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

યુધ્ધે જતા નિરખીને પિતુને વધો તે,
" જો સાથ આપ મુજને નવ લો ગણીને,
" ન્હાનોજ બાલ, તવ લો મુજને અવશ્ય,
" કાંઈ ન કારણ દીસે જરી એય યોગ્ય."

૨.

આમાં બાલક જાણી ઘરમાં રાખવારૂપ જે કાર્ય તેનું કારણ બાલત્વજ છે તેજ કારણથી વિરૂદ્ધ એવું યુદ્ધમાં લઇ જવારૂપ જે કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને બાલત્વનેજ કહ્યુ તેથી એ તૃતીય વ્યાઘાત. *

---

(૪૯) कारणमालालंकार–The Garland Of Cause.

પ્રથમકારણમાલા.

વ્યાખ્યા:–જે હેતુથી એક કાર્ય ઉપજે તે અન્ય કાર્યનો હેતુ થાય એવા ક્રમપૂર્વક કરેલુ ગુંફન તે પ્રથમ કારણમાલા.

---

* 'વદતો વ્યાઘાત' નામથી પ્રખ્યાત એક શ્લોક અત્રે ટાંકવો યોગ્ય લાગે છે

यावज्जीवमहंमौनि ब्रह्मचारी च मे पिता।
माता तु मम वंध्यासीदपुत्रश्च पितामह ॥

અર્થાત્ હુ મરણ પર્યંત મૌનિ-ન બોલનાર છુ મ્હારા પિતા બ્રહ્મચારી હતા મા વાંઝણી હતી અને દાદાને દીકરોજ ન હતો

(४९) गुम्फः कारणमाला स्यायथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

વિદ્યા વિનય દીએ છે.
પાત્રતા વળી વિનય થકી આવે;
પાત્રતા થકી ધનને,
ધર્મ ધનથી, સુખ ધર્મ આપે.

આમાં વિદ્યા એ વિનય દેવા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે, વિનય દેવા રૂપ કાર્ય પાત્રતા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે એમ ક્રમપૂર્વક ગુંફન હોવાથી પ્રથમ કારણમાળા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આપે સુખી સુજન તો, દુઃખી દુઃખ કાપે,
કાપે ન કષ્ટ કદી જો દુઃખ દીલ વ્યાપે;
વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં સ્વય સુખ થાપે,
થાપે ન તો સુખી ભલે, ભરપૂર પાપે.

પ્રેમાનંદ.

'આમાં ઉત્તરોત્તર કાર્યનું પૂર્વ પૂર્વ વાક્યમાં કારણ બતાવ્યું છે તેથી' પ્રથમ કારણમાલા.

દ્વિતીય કારણમાલા.

વ્યાખ્યાઃ-પ્રથમ કાર્ય પછી કારણ, તે કારણ વળી કોઇ અન્ય કારણનું કાર્ય એવા ક્રમપૂર્વક કરેલું ગુંફન તે દ્વિતીય કારણમાલા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

જાય છે નરકે પાપે, પાપ દારિદ્રસંભવે,
દારિદ્ર દાન ના દીધે તેથી દાન કરો ત્હમે

આમાં નર્ક એ કાર્ય પ્રથમ આવ્યું પછી તેનું કારણ પાપ આવ્યું તે પાપરૂપ કારણ તે દારિદ્રસંભવરૂપ જે અન્ય કારણ તેનું કાર્ય એમ ક્રમપૂર્વક ગુંફન કર્યું હોવાથી દ્વિતીય કારણમાલા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

અન્ન તણું મૂળ ધનને,
ધનમૂળ મખ મખ મૂળ ધન જાણ,
ધનમૂળ ધર્મ અને વળી,
ધર્મ મૂળ હરિજન નિર્માણ
૨.

આમાં પણ પહેલા દૃષ્ટાન્ત પેઠે અલંકાર લક્ષણ ઘટાવવું

---

(૯૭) एकावल्यालङ्कार-The Necklace

વ્યાખ્યા – મુકી દીધેલા પદો પાછા ફરી લઈને અર્થની શ્રેણી બાંધી કરેલું વર્ણન તે એકાવલિ

હિમાદ્રિ પર કૈલાસ, વૃષભ વળી કૈલાસપર,
વૃષભ ઉપર ત્રિપુરાર, ત્રિપુરાર પર સુરસરિ

---

(९७) गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता।

આમાં મુકી દીધેલાં પદોનું ફરી ગ્રહણ કરવાથી અર્થ એક બંધાય તેથી એ એકાવલિ.

* . *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

અલિ થકી ફૂલ, સુવૃક્ષ, ફૂલથી,
સુવૃક્ષથી બાગ, વસંત, બાગથી,
વસંતથી ચંદ્ર, વિલાસ, ચંદ્રથી,
ધરે છ શોભા રજની, વિલાસથી.

ભાઈશંકર

આમાં પૂર્વ પૂર્વ પદાર્થને ઉત્તરોત્તર પદાર્થોનાં વિશેષણો ક[રી] કરી અર્થની શ્રેણી બાંધી છે તેથી એકાવલિ.

---

(૯૮) मालादीपकालंकार–The Serial Illuminator.

વ્યાખ્યા.–દીપક અને એકાવલિનો યોગ કરી કરેલું વર્ણન તે માલાદીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

સૌન્દર્યની અવધિ છે થઈ એહ દેહે,
જેમાં સમાયું જગ સર્વનું રૂપ માત્ર;
સૌન્દર્ય એ નયન છે મુજ લાગિયાંજ
ને નેત્ર તે ચટપટી અદકીજ લાગી.

---

(९८) दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ।

આમા 'લાગવા' રૂપ પદનો એક વાક્યમા અન્વય હોવાથી દીપક તેમજ મુકી દીધેલા પદો લેવાના તેથી એકાવલિ એમ એક અનકારો હોવાથી માલાદીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

સ્મરે ત્હેના હૃદે, ત્હેના હૃદે તું'માં સ્થિતિ કરી,
પ્રેમ આસક્ત ત્યારે તો સ્નેહથી પિયુને વરી.

૨.

આમા 'સ્થીતિ' રૂપ પદનો એક વાક્યમા અન્વય હોવાથી દીપક તેમજ મુકી દીધેલા પદો લેવાયા તેથી એકાવલિ એમ એક અનકારો હોવાથી માલાદીપક.

---

(૮૨) सारालङ्कार–The Climax.

વ્યાખ્યા. ઉત્તરોત્તર એક કરતા બીજાના ઉત્કર્ષનુ વર્ણન તે સાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

મધ મધુર, મધુતર છે
દૂધ, મધુતમ અમૃત છે સખીરી!
કવિતા મધુરી તેથી
રસસિદ્ધ કવિએ સુંદર જેહ લખી.

---

(८२) उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ।

આમા મધ, દૂધ, અમૃત અને કવિતા તેમનો ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી સાર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી

રાતી રાતી અણોઠી ને તેથી રાતુ બોર,
તેથી રાતુ ચોળીયુ ને તેથી રાતુ ચોળ
હરિના પાંચીકડાં ગાયીં
હરિના પગે પડયા જાયીં.
કાળો કાળો કોયલો ને તેથી કાળો કાગ,
તેથી કાળા મરાળા ને સૌથી કાળો નાગ. હરિ૦
ધોળું ધોળું પતાસુ ને તેથી ધોળુ દૂધ,
તેથી ધોળો રૂપીઓ ને સૌથી ધોળુ શુદ્ધ * હરિ૦
અમૃતલાલ

આમા પણ ઉત્તરોત્તર એક કરતા એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી સાર.

---

(૩૦) यथासंख्यालङ्कार–The Sequence.

વ્યાખ્યાઃ—ક્રમે કથિત પદાર્થોના તેજ ક્રમે કરેલા અન્વયનું વર્ણન તે યથાસંખ્ય.

---

* ગુજરાતીનો દિવાળીનો ખાસ અંક સં. ૧૯૬૭

(૩૦) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

તુજ ગુણ કથવા, લખવા
    નિરખવાને સમર્થ બ્રહ્માંડે,
શેષ, સહેસ્રાર્જુન ને
    શચીપતિ એ ફક્ત હામ ધીંડે.

આમાં શેષ, સહસ્રાર્જુન અને શચીપતિ જે ક્રમે કહેલા છે તેજ ક્રમે તેમના અન્વય કથવા, લખવા અને નિરખવા તેનું કથન કર્યું તેથી યથાસંખ્યા.

* * *

(૬૧) પર્યાયાલંકાર–Relative Order.

પ્રથમ પર્યાય.

વ્યાખ્યાઃ–એક વસ્તુનું ક્રમે કરીને અનેક આધારભૂત વસ્તુઓમાં આધેયત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ પર્યાય.

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

હે હલાહલ! તુજ વાસ પ્રથમે જલનિધિ માંહી હતો,
ત્યાંથી ખસી તું તો સદાશિવકણ્ઠ માંહી વસ્યુ અહો;
ને હાલમાં દુર્જન તણા મુખમાં વસેલ જણાય તું,
રૂડી આ સ્થલાન્તરની ક્રિયા કહે તું મ્હને કયાંથી શીખ્યું?

આમાં હલાહલ જે કાલકૂટ ઝેર જે એક પદાર્થ તેનું જલનિધિ, સદાશિવકણ્ઠ આદિ અનેક આધાર તેમને વિશે ક્રમશઃ આધેયત્વે કરીને વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ પર્યાય.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જું.

જે બુદ્ધિ અધ્યયનમાં, પછિ નોકરીમાં
સ્ત્રીમાં પછી, પછિ મહોદયની સ્થિતિમાં;
લાગિ હતી પછિ કુટુંબનિ ઉન્નતિમાં,
તે લાગી હાલ સઘળું તજી સદ્ગતિમાં.

ભાઇશંકર.

(૬૧–૧) पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

" આમા બુદ્ધિરૂપ એકજ પદાર્થને ક્રમથી અનેક પદાર્થોમા ભિવાનુ વર્ણન આપ્યુ છે ' તેથી પ્રથમ પર્યાય.

દષ્ટાન્ત ૩ જુ

બળી જતાં શંભુ તણા પ્રકોપથી, ઉગારવા કિંચિત્ જીર હાહથી,
સમર્થ રક્ષા કરવા ત્રિલોકમાં, ન અન્ય જાણી મતિહીન શોકમાં,
ન ઈશનો ઘા અબળા વિષે ઘટે છુપાય તેથી પ્રમદાસ્તનો તટે;
તથાપિ ત્યાં માર પડ્યે વિલાસમાં અનંગ વિશ્રમ કરે સુબાહુમાં,

રહ્યો અહીંયે સખનો જરા નહિં; અગમ્ય કન્યા હૃદયે ત્વરા વહી,
રૂપે રૂપે નૂતન વન્હિને ધરે; ન પ્રાણથી પ્રકૃતિ દૂર સંચરે;
શકે ભરાયો જવર આણતો અહિ સુલોચનાએ સમજી નવગ્રહી,
મયુરના પિચ્છ સમી મનોહરી કરે સજી શું કરવા વ્યથા પરી ?

દ્વિતીય પર્યાય.

વ્યાખ્યા —અનેક આધેયરૂપ વસ્તુઓનો ક્રમે કરીને એક
આધાર કહી કરેલુ વર્ણન તે દ્વિતીય પર્યાય

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

હતી કૃષ્ણતા શીરકેશમા
ત્યા ધવલતા આવી વસી

આમા કૃષ્ણતા અને શ્વેતતારૂપ જે અનેક આધેયરૂ। પદાર્થો
તેમનો ક્રમવડે કેશરૂપ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી દ્વિતીય પર્યાય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ધ્યાન ધરી કરી સુલ્લલ
દુલ્લભ વલ્લભ મૂર્ત્ત વગારી.
તે તલપે, કલપે, વિલપે,
વળી પ્રલપે પીડ વીસરી,
નાથ ! સનાથ બીચારી.

કેશવલાલ.

આમા તલપન, કલપન, વિલપન અને પ્રલપન જે અનેક
આધેયો તેમનો ક્રમ વડે રાધાએ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી
દ્વિતીય પર્યાય

(५२) परिवृत्यलङ्कार–The Return

વ્યાખ્યા –'ન્યૂન અને અધિક' કે 'અધિક અને ન્યૂન' ના
પરસ્પર વિનીમયનું વર્ણન તે પરિવૃતિ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

મ્હેં તો—

કાળજુ આપીને મ્હારૂં લ્હેનેરે બ્હેન !
લીધો મદનજ્વર હે સખી !
જરી નન્દના નાનડીઆને કહેનેરે બ્હેન !
આવું કરે નહિ હે સખી !
મ્હેં તો—

આમા કાળજુ જે અધિક અને મદનજ્વર જે ન્યૂન તેમનો પરસ્પર વિનીમયનુ કથન કર્યું તેથી પરિવૃતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

આંબા તણા મોર રૂપી પગાર,
આપી વસતે કરી યુક્તિ સાર,
અલિ અને કોયલ રૂપી સવ,
તાબે લીધા છે સુભટો સગવં.

ભાઇશંકર.

---

(५२) परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथ ।

વિયોગનો કે અસુનોજ છેડો,
આવો હવે મન્મથ! મુક કેડો.

ભાઇશંકર

આમાં 'જો પતિનો સમાગમ થાય તો મરણુ પ્રાર્થ્ય નથી અને જો મરણ થાય તો પતિના સમાગમનો સંભવ નથી, માટે તુલ્ય બળવાળા એ બે પદાર્થોનો વિરોધ છે તેથી વિકલ્પ.'

---

(૮૯) समुच्चयालंकार-The Conjunction.

<u>પ્રથમ સમુચ્ચય.</u>

વ્યાખ્યાઃ–એક સમયાવચ્છેદે થતી અનેક ક્રિયાઓના
ગુમ્ફતું વર્ણન તે પ્રથમ સમુચ્ચય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ઘવાયેલો ન્હાને, મૃગ ફરી નિહાળે તુજ ગમે,
અને પામે ત્રાસ, મૃત ભણી જુએ ને વળી રડે.

આમા નાસવું, નિહાળવુ, ત્રાસવું, રડવુ એ એકજ સમયે થનારી અનેક ક્રિયાઓના ગુમ્ફતુ વર્ણન કરવાથી પ્રથમ [illegible]

કરે મજા કલ્લોલભરી આનંદમાં,
હસતાં રમતાં ગાના ધરી ઉમંગનો;
વાનલડી વરઘેલીની આવો કહું.
લલિત

આમા હસવું, રમવું, ગાવું એ એકજ સમયે થનારી અનેક ક્રિયાઓનું કથન કર્યું તેથી પ્રથમ સમુચ્ચય

દ્વિતીય સમુચ્ચય.

વ્યાખ્યા.—અનેકને એકજ ક્રિયાનાં સાધનરૂપે કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીય સમુચ્ચય.

ચંચળ પલ્લવ પાણીથી તુજને પ્રેરે આ વનવેલી,
માટે મેલી વિલંબ નિતંબની! ચાલની વ્હેલી વ્હેલી.
ઘેલી! રહીં અહીં શું?

કેશવલાલ.

'સખીની પ્રાર્થના, ભમરાનો ગુંજારવ, કોયલનો ટોકો અને વનવેલીની પ્રેરણા, એ બધાના સમુચ્ચયને લીધે' દ્વિતીય સમુચ્ચય.

---

(९६) कारकदीपकालंकार–The Case Illuminator.

વ્યાખ્યાઃ યથા ક્રમે એકમાં અનેક ક્રિયાનું ગુમ્ફન તે
કારક દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

બેસે આવી, ઉડે અને ચુમે વળી હરખાય,
ભોગી લતાનો ભૃંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.

આમાં બેસે, ઉડે, ચુમે આદિ અનેક ક્રિયાનું યથાક્રમે ભૃંગને વિષે કથન કર્યું તેથી કારકદીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

હિન્દજનો અર્ણવ ધ્રુજવશે, ને બ્રહ્માંડ નચવશે,
ડગમગતા ડુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું એક્ય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.

લલિત.

---

(९६) क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम्।

આમાં અર્બુદ સુરતશી, બ્રહ્માંડ નયનશી, ડુંગર ડોલશી આદિ અનેક ક્રિયાઓનું એકજ હિન્દ જનોને વિષે કથન કર્યું તેથી કારક દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

" અબ્બી શેઠ સુને; મિલે ન તુમકુ હે ખાનગી બાતમે',
" દેખેગા તર હોયગા તપત " આવા બોલ છે જે ગૃહે,
તેને ચિત તજી દઈ જગત પોતાને ઘરે જાતું એ
ત્યારે જ્યાં પ્રતિહાર વેણ ન વદે અત્યંત છે જ્યાં સુખો.

દોલતરામ.

આમાં પણ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવું.

---

(૯૭) સમાધ્યલંકાર અથવા સમાહિતાલંકાર–The Convenience.

વ્યાખ્યાઃ–અન્ય કારણના યોગે કરીને અભિપ્રેત કાર્યનાં સાધનની સુગમતાનું વર્ણન તે સમાધિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

ટાળવા માન એનું હું કરતે પદપ્રાર્થના,
ઉપકારાર્થ તેવામાં થઈ આ મેઘગર્જના.

આમાં ગર્જનારૂપ અન્ય કારણયોગે માન મટાડવા રૂપ કાર્યની સુગમતા વર્ણવી તેથી સમાધિ.

* * *

---

(૯૭) समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसंनिधेः ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ડાલાવાલા કરે છે જ્યાં, વાસનો લોભિ આ અલી,
આવી દક્ષિણ વાયુએ, ત્યાં ઉઘાડી દીધી કળી.

ભાઇશંકર.

'આમા દક્ષિણ પવનના આગમન રૂપ કારણાંતરનું સાનિધ્ય થવાથી, રંભાના લજ્જા તથા માન મુકાવવાનું રતિભાવને સહેલું થઇ પડ્યુ તેથી સમાધિ'

---

(૫૮) प्रत्यनीकालङ्कार–The Rivalry.

વ્યાખ્યાઃ–પ્રતિપક્ષીને અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેના પક્ષના અન્ય કોઇ ઉપર વૈર લીધું એવું જે વર્ણન તે પ્રત્યનીક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

બાળી મુકયો સ્મરને શિવે તે યાદ રાખી વૈરને,
શિવ અશુ સમ સૌ જટાધારીને અતિશય તે પીડે.

આમા પ્રતિપક્ષી જે શિવ તેમનો અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેના પક્ષવાળા જટાધારી તેનાપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ કથન કર્યું તેથી પ્રત્યનીક.

* * *

---

(५८) प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

અમૃતકરણ સમયે થયું મસ્તિષ્કનું છેદન અરે!
કુશળ અતિશય વૈર રાખે એહવો આ રાહુ તે,
અસમર્થ વિષ્ણુ સાથ લેવા વૈર તેથી તેહના
મુખસમો આ ખીલતો હજીયે સતાવે ચંદ્રમા.

૨.

આમાં પ્રતિપક્ષી જે વિષ્ણુ તેમનો અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેના પક્ષવાળા ચન્દ્રપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ કથન કર્યું તેથી પ્રત્યનીક.

---

(૯૨) अर्थापत्त्यलंकार અથવા काव्यार्थापत्त्यलंकार-The Necessary Conclusion.

વ્યાખ્યાઃ-કૈમુત્ય ન્યાયે કરીને* અર્થની સિદ્ધિનું વર્ણન તે અર્થાપત્તિ કે કાવ્યાર્થાપત્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

છમ છમ છમ છમી ચરણ નુપૂરે
હરિયું હરિનું હૈયું,
લાલ નહિ પછી કેમ લલચાશે!

આમા હરિએ ચરણનૂપુરનો છમછમાટ સાભળતાજ હેયુ બો
તેથી કૈમુત્ય ન્યાયે લલયાત્રા રૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપત્તિ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

આ પયોધર નિજહૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યાં તો અરે!
પરહૃદય ભેદે કયાથી તો જરીએ કહે કરૂણા ધરે. ૨

આમા પયોધર હૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યા તેથી કૈમુત્ય ન્યા
પરહૃદય ભેદનારૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપત્તિ

---

(६०) काव्यलिंगालकार–Poetical Reason

વ્યાખ્યા –સમર્થનીય અર્થનું સમર્થન કરી કરેલુ વર્ણન
તે કાવ્યલિગ.

મદન! જીત્યો તુજને મ્હે'.
મુજ ચિત્ત વિષે વસે શ્રીપુરારી,
પીડન્તો તુ અખિલ આ
વિશ્વ પણ નહિ ડગું જટાધારી.

આમા મદનને જીતવા રૂપ સમર્થનીય અર્થનુ મ્હારા ચિત્ત
વિત્રિપુરારી જે શકર તે વસે છે એ પદે સમર્થન કર્યું તેથી
કાવ્યલિગ

* * *

---

(६०) समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गः समर्थनम् ।

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

તૂં સ્પર્શના કર નિશાકર રે ! કરોથી,
હે વાયુ ! દૂરજ રહે મુજ અંગકોથી,
નિર્દોષ તે તરૂણિને બહુ તાપ આપી,
અસ્પૃશ્ય છો ઉભય જેથિ થયાજ પાપી

ભાઈશંકર.

'આમા પૂર્વાર્દ્ધના વાકયાર્થ પ્રત્યે ઉત્તરાર્દ્ધનો વાકયાર્થ હેતુ રૂપ છે તેથી કાવ્યલિંગ '

---

(६१) अर्थान्तरन्यासालङ्कार-Transition

વ્યાખ્યા —એક વસ્તુના વર્ણનનો આરંભ કરી તેના પ્રતિપાદનાર્થે સમર્થ એવી અન્યવસ્તુનું વર્ણન તે અર્થાન્તરન્યાસ

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લુ

ઉચ્ચ તણી સંગતિથી
નીચ પણ છાણા માથે થાપે,
સુમનાવલિના યોગે
સુત્ર કણ્ઠ આશ્લેષ જુઓ દે છે.

---

(६१) उक्तिरर्थान्तरन्यास स्यात्सामान्यविशेषयो ।

આમા હૃદયની સંગતિથી નીચ પણ માથે છાણાં થાપે છે એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે સુમનાવલિના યોગથી સૂત્ર જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ કણ્ઠાશ્લેષ દે છે એ અન્ય સમર્થ વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તર ન્યાસ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

વર્ષી ખાલી થઇ, ગજમદે કૈંક તીખુ સુગંધી,
જંબુ કુંજે ખળિ રહ્યું ભરી, પાણિ એનુ ફરીથી;
ભારે થાતાં ઘન! નહિ શકે વાયુ ખેંચી તને ત્યાં,
હોયે ખાલી હલકું સઘળું, ભાર છે પૂર્ણતામાં.

કિલાભાઇ.

આમા મેઘને યક્ષ કહે છે કે તું ભારે થઇશ એટલે વાયુ તારો પરાજય કરી શકશે નહિ, એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે જે ખાલી હોય તે હલકું પડે છે અને જેમાં ભાર હોય છે તે ગૌરવને પામે છે એમ અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ઝુઝંતાં રતિરંગના રણ વિશે તન્વંગીએ તે સમે,
એકે સાહસ કીધ દક્ષ પીયૂને પાડી નીચે સંભ્રમે;
ત્યાંતો થયર્રી જાંઘ, બાંવડી પડી ઢીલી, ઢળી આંખ,ને,
છાતી ફર્ફડી; સંભવે કયમ કરી પોરૂપ તે સ્ત્રી જને?

કેશવલાલ.

• આ રતિવર્ણનમાં રાધાજી હાર્યા એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદનાર્થે સ્ત્રીજાતે પૌરૂષ કેમ સભવે એમ અન્યવસ્તુનુ વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ

---

(૬૨) विकस्वरालङ्कार–Expansion.

વ્યાખ્યા:–વિશેષાર્થના સમર્થનાર્થે સમાન્યાર્થનું વર્ણન કરી તે સામાન્યાર્થનું પાછું વિશેષાર્થથી સમર્થન કરી કરેલું વર્ણન તે વિકસ્વર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

અલિ કાગડી કાહી થઇ તું બેસ જઈ બોલ્યા વિના
મકરન્દ અલીથી શોભતા સહકારપર કોકિલ બધા
વદશું ત્હેને, છે સ્થાન મ્હાત્મ્યે વસ્તુ વખાણતી ઘણી,
નેપાળમણિને ભાલસ્થિત પંકે ગણાયે કસ્તુરી.

આમાં 'અલિ કાગડી બોલ્યા વગર મકરન્દ અને ભ્રમરથી શોભી રહેલા આમ્ર તરૂપર બેસ એટલે અમે તને કોકિલ ગણીશુ.' તેના વિશેષાર્થનુ 'સ્થાન મહાત્મ્યે પણ ઘણી વસ્તુઓ વખણાય છે' એમ ત્રીજા ચરણના સામાન્યાર્થ વડે સમર્થન કર્યું અને તેના સમર્થનની અપેક્ષા રહી લાગવાથી તે સામાન્યાર્થનુ 'નેપાલમણિને ભાલે રહેલો પંક જે કાદવ તે પણ ત્યાં કસ્તુરીની વિપુલતા હોવાથી કસ્તુરી મનાય છે' એમ છેલ્લા ચરણના વિશેષાર્થથી સમર્થન કર્યું તેથી એ વિકસ્વર.

* * *

---

(૬૨)यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

તારૂં શરીર થઇ જાય વિવર્ણ મિત્ર;
તેમાં વિચાર કરતાં નવું શૂં વિચિત્ર.
હેમન્તમાં વિરહિ કોઇ સુખી ન આજ
નિસ્તેજ ભાનુ પણ છે નલિની વિનાજ.

ભાઇશંકર.

" આમાં ' રતિક્ષાલના શરીરની વિવર્ણતા હોવીજ જોઇએ,' એ વિશેષ આપી તેનું સમર્થન ત્રીજા ચરણમા આપેલા સામાન્યથી કરેલું છે અને તેથી પણ સંતોષ નહિ પામતાં તે સામાન્યના સમર્થનને માટે હેમન્તમાં થતા કમલિનીના વિરહથી સૂર્યની પણ વિવર્ણતા થવા રૂપ વિશેષ અર્થાન્તરન્યાસની રીતે આપ્યો છે, તેથી વિકસ્વરાલંકાર બરાબર ખુલી રહ્યો છે. "

---

(૬૩) प्रौढोक्त्यलंकार–Bold Assertion.

વ્યાખ્યા:–એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુના ઉત્કર્ષનો હેતુ નહોવા છતાં તેનું હેતુત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે પ્રૌઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

કચ ! કચ સખે ! ત્હારા,
કાલિન્દીના તટપર ઉગેલા,
તમાલ વૃક્ષ સમુહશા
શ્યામ દીસે છે અહો પ્રિયસખા !

(૬૩) प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

આમાં કાલિન્દીનું તીર એ કાંઇ તમાલ વૃક્ષ સમુહની શ્યામતાનો હેતુ નથી છતાં તેમ હોવાનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રૌઢોક્તિ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

વિષોના, મદિરાઓના, રાક્ષસોના વિભાગને;
થોડા થોડા લઇ દૈવે બનાવ્યો છે વસંતને.

ભાઇશંકર.

'વસંતમાં વિરહી જનો પ્રત્યે જે મારકપણું, માદકપણું, તથા ક્રૂરપણું છે, તેઓમાં વિષોના, મદિરાઓના તથા રાક્ષસોના વિભાગો અહેતુ છતાં હેતુરૂપે કલ્પ્યા છે, તેથી પ્રૌઢોક્તિ અલંકાર છે.'

---

(૬૪) संभावनालंकार–The Supposition.

વ્યાખ્યા: કોઇ એક અર્થની સિદ્ધિને માટે 'જો આમ હોય તો' એવો તર્ક કરી કરેલુ વર્ણન તે સંભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

જો વીધિ હસ્તે હોત તો હુંતો રાજા થાત,
વજીર મુંજ, તુજને કરી કીર્તિ કરત જગખ્યાત.

આમાં રાજા થવારૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ માટે 'જો વીધિ હસ્તે હોત તો' એવા પ્રકારનો તર્ક કરવામાં આવ્યો તેથી સંભાવના.

---

(૬૪) सम्भावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये

આમા 'જીવ ગયો આવે નહિ' એ અર્થનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કોઇ દિન ઝેર વળે, ગણિકા સતી થાય એ આદિ અન્ય મિથ્યા એવા અર્થોની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી મિથ્યાધ્યવસિતિ.

---

(૬૬) ललितालङ्कार–The Gravful.

વ્યાખ્યા —પ્રસ્તુત અને વર્ણનીયનું વર્ણન ન કરતાં તેના પ્રતિબિંબ રૂપ અન્ય અવર્ણનીય કે અપ્રસ્તુતનું વર્ણન તે લલિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

બાવળ વાવી અમૃત ફળની આશા તું ઉર ધારે છે,
સુઆ પહેલાં વસન શોકનાં ધરી કોઇ ફૂગ લજાવે છે.

આમા પ્રસ્તુત જે ખરાબ કાર્ય કરી સારા ફળની આશા રાખવી તેનુ વર્ણન ન કરતા તેના પ્રતિબિંબ રૂપ બાવળ વાવી ઇત્યાદિનું વર્ણન કર્યું તેથી લલિત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

ઈંદુ વિના ગગન જેમ જણાય સૂનું,
તારા વિના ત્યમ મને સુખ સર્વ ઊણું;
જે મીન નીર થકિ હોય જુદો પડેલ,
તેની મને સ્થિતિ હવે નકિ છે થયેલ.

ભાઇશંકર.

(६६) वर्ण्यं स्याद्वर्णवृतान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्।

'ઉત્તરાર્ધમા પેતે કે જે પ્રસ્તુત છે તેમા પોતાના પ્રતિબિબભૂત મત્સ્યના વૃતાતનુ વર્ણન આપ્યુ છે, તેથી લલિત.'

---

(૬૭) प्रहर्षणालङ्कार-The Successful.

પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા: યત્ન વિના ઇચ્છિતાર્થની સંસિદ્ધિનું વર્ણન તે પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ઉર ઉત્સાહિત થઇ મૃગનયની
વામનેત્ર ફરકતાં,
દુકુલ બદલતી પિયુ આગમવિણુ
વિરહ વિષાદ હણંત ×

આમા પતિ આવે તો સારૂ એમ ઇચ્છા હતી પણ યત્ન વિના તે ઇચ્છાની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

સાપરાધ પ્રીતમનાં ચક્ષુ,
માનવતીં ચખ માન અતિ વરયુ,
જુએ ન તે ચંચળ વણુ દેખ્યે,

(૬૭-૧) उत्कण्ठितार्थ संसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।

× 'તરુણ ગૂજરાત' આશ્વિન ૧૯૭૮ મા પ્રકટ થયુ.

તારા મૈત્રક થાતાં હરખે,
માન તજી મુખ મ્લાન તજીને
એક બીજા શુ ભેટે.
૨

આમા એક અપરાધી અને બીજી માનવતી તેથી અન્યોન્ય શુ ઝાખીને જુએ પણ નહિ જો કે ઇચ્છા કરતા હતા એમ ખરી એટલે તારામૈત્રક થાતા વિના યત્નેજ તે અર્થની સમિદ્ધિ થઇ એમ વર્ણવ્યુ તેથી પ્રથમ પ્રહર્ષણ

દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા —ઇચ્છિત કરતા અધિકાર્થની સંસિદ્ધિનુ વર્ણન તે દ્વિતીય પ્રહર્ષણ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ઇચ્છયુ હતુ એકજ ગામ માગવા
માગ્યા વિના પાચ મળ્યા મ્હને સખા !

આમા ઇચ્છિતાર્થથી અધિક ફળની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી દ્વિતીય પ્રહર્ષણ

* *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ઇચ્છા હતી વરદાનની ધરી એક મનમા હે સખી !
કિન્તુ ઉમાએ આપીઆ માગ્યા વિના વર ત્રણ અલી
૨

(६७-२) वाछितादधिकार्थस्य संसिद्धि श्च प्रहर्षणम् ।

આમા પણ પ્રતિજ્ઞાર્થથી અધિક ફળની સસિદ્ધિ વર્ણવી તેથી દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

તૃતીય પ્રહર્પણ.

વ્યાખ્યાઃ–ફળના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યત્નથી સાક્ષાત્ ફળનાજ લાભનું વર્ણન તે તૃતીય પ્રહર્ષણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

વનમાં મૂળીઆં ખોદતાં નિધિ અંજનને માટ,
નિધિભંડાર જડયો મ્હને, વિના યત્ન ને કાજ.

આમા નિધિઅંજન તૈયાર કરવાને માટે વનૌષધિનાં મૂળ ખોદતા એટલે પૈસા મેળવવાના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યત્ન વડે સાક્ષાત્ નિધિભંડાર રૂપ ફળનોજ લાભ થયો વર્ણવ્યો તેથી તૃતીય પ્રહર્ષણ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

પૂછતાં વશીકરણ મંત્ર–
આવી પ્રિયતમ આધીન થયો.

૧.

આમાં અલકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવુ.

(૬૭–૩) यस्मादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च ।

(૬૮) વિષાદનાલઙ્કાર–The Disappointment

વ્યાખ્યા –ઇચ્છિતાર્થથી વિરૂદ્ધાર્થની સંપ્રાપ્તિનુ વર્ણન તે વિષાદન.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

રાત્રિ જશે પ્રભવશે વળી સુપ્રભાત,
પૂર્વેય ભાનુ ઉગશે ખીલશે સુપદ્મ,
એવુ વિચાર્યું જવ કોશગત દ્વિરેફે,
તે પદ્મિની તવ ઉખેડી ગજે અરે ! રે

આમા ભ્રમરને પદ્મબન્ધનમાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતી તેથી વિરૂદ્ધ અર્થની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી વિષાદન.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

બહુ શ્રમે મૌક્તિકનો ગુથેલો,
હર્ષે પતિએ મુજ હાર પેલો,
દીધો સપત્ની પ્રતિ, તે હવે તો
થયો મ્હને એ હરહાર જેવો *

મ્હે પેનો મોતીનો હાર ઘણા શ્રમથી ગૂથેનો તે પ્રીતમે હડાઅહથી સપતની એટરે શોકયને આપવાથી હવે તે મ્હને સર્પ જેવો થઇ પડયો એમ ઇચ્છાર્થથી વિરૂદ્ધ અર્થ સંપ્રાપ્તિ વર્ણવાઇ તેથી વિષાદન

* * *

(૬૮) इष्यमाणविरूद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ।

* તરૂણ ગૂજરાત' આશ્વિન ૧૯૭૮ મા પ્રકટ થયુ

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

હાર ફંડે ન આરોપ્યો, એવી વિશ્લેષ ભીરૂતા,
હવે તે અંતરે આવ્યાં પર્વતો, નદીઓ સખા.

૨.

આમાં સહજ વિશ્લેષ સહન થતો ન હતો ત્યાં મોટો વિશ્લેષ તો થયો એમ વર્ણવ્યું તેથી વિષાદન.

---

(૬૧) उल्लासालंकार-Sympathetic Result.

વ્યાખ્યાઃ—એક વસ્તુના ગુણદોષથી અન્ય વસ્તુને ગુણદોષની સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે ઉલ્લાસ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

દેહ દુલારી તણે વધતી સખી,
જ્યમ જ્યમ જોબન જ્યોતિ,
ત્યમ ત્યમ સર્વ સપત્ની તણાં—
વદનો મલિન દ્યુતિ છા'તી.

આમાં દુલારીની જોબન જ્યોત વધવારૂપ ગુણ વડે બીજી સપત્નીઓને વદને મલિનદ્યુતિ છવાવા રૂપ દોષની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉલ્લાસ.

* * *

---

(૬૧) एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ।

મારી ભવ બાધા હરો રાધા નાગરી સોય,*
જે તનની ઝાઇ પડે શ્યામ હરિત દ્યુતી હોય.

૨

આમા રાધાના પીતવર્ણ રૂપ ગુણથી કૃષ્ણને હરિત દ્યુતિ રૂપ ગુણની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉલ્લાસ

---

(૭૦) अवज्ञालङ्कार-Indifference

વ્યાખ્યા—એક વસ્તુના ગુણદોષ વડે અન્ય વસ્તુને ગુણદોષની અપ્રાપ્તિનુ વર્ણન તે અવજ્ઞા

દૃષ્ટાન્ત ૧ ૨ જુ

સુલલિત લલનાઓ ભૃકુટિથી હરે છે,
હૃદય સુવક કેરા મોહ વારૂણી દે છે,
પ્રમુદિત કરતી એ સુરકો સર્વ ત્યાહી,
પણ નવ હરતી એ બાલના દિલ કાંઇ

ત્યમ અમ કવિતાએ સુઅલંકાર પ્હેરી,
અમી ધરી હદમાને રમ્ય આલ્હાદ દેતી,
રસિક ગુણી જનોને દિવ્ય કે માનવોને,
મૂઢ પશુ સમ નિન્દે, હાની ના કૈ અમોને

---

(૭૦) ताभ्या तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतुस्तु सा ।

* સે ન એટલે ૧૦૦૫, સેકડો

આમાં સુલલિત લલનાઓ અને કવિતાઓને અરસિક અને કુમારનાં અંતઃકરણોને આલ્હાદ દેવારૂપ ગુણની અપ્રાપ્તિ રહેલી તેથી અવજ્ઞા.

* * *

દોહરો ૩ જો.

મ્હારી પ્રિયાની સમીપે જઈ આવનાર,
હે વાયુ! યોગ્ય તુજને ઠપકો અપાર;
તેના શરીરનિ ઘણી મૃદુતા જુવે છે,
તું કેમ તોપણુ કઠોરપણું ધરે છે.

ભાઇશંકર.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી

પિતુ ઘાતક યોગ જોઈને
સુત જન્મ્યે દુઃખી જોશી એ થયો,
નિરખન્તાં વળી યોગ જારજ
ક્ષણમાં એ ફરી ખૂબ ત્યાં હસ્યો.
૨

આમાં દોષ રૂપ જે જારજ યોગ તેમાં ભલુ થવા રૂપ ગુણની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી લેશ.

---

(૭૩) मुद्रालङ्कार-Indirect Designation.

વ્યાખ્યાઃ–પ્રકૃતાર્થ વાચકપદોએ સૂચ્યાર્થનું સૂચન તે મુદ્રા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

ભાભી ભગો ગણિતે થઇ ડાહ્યો
દોધક નામ નદીતટ નાહ્યો.

દલપતરામ.

આમા પણ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવું.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ક્ષણ પણ ન વિજોગ વેઠનારી,
મીટ મિટતાં પણ ખેદ લેખનારી.
ચિર વિરહિણી આમ્રરાજી સાથે
અવ જીવશે કયમ જોઇ પુષ્પિતાગ્રા ?

કેશવલાલ.

આમાં શાખાના વિરહ વર્ણન રૂપ પ્રકૃતાર્થ વાચક પદો વડે પુષ્પિતાગ્રા વૃત્ત જે તે શ્લોકનું વૃત્ત છે તેનું સૂચન કર્યું તેથી મુદ્રા.

---

(૭૪) રત્નાવલ્યાલંકાર–The String of Jewels.

વ્યાખ્યા–પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારા પદોનું પ્રસિદ્ધ ક્રમાનુસાર સ્થાપન તે રત્નાવલી.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

પરિગ્રહનું તું રટણ કર ભજ નિરાકાર તક ન મળે,
સ્તવી માગ સરસ તું મુક્તિપદ કરી કૃપા દેશ તે કહે;

(૭૪) क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यास रत्नावलीं विदुः ।

પોષક બધા એ વિશ્વનો રીદ્ધિ અને સીદ્ધિ સખા !
મહા એ પ્રભાવજશાળીની છે દાસી જાણ તું સર્વદા.

આમા બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થના સૂચન કરનારા પદોનું માસના ક્રમ વડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી *

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

કક્કા ! ક્રોધ કરો કદી ન, કરશો કર્મો કુડાં ના કરે,
ખખ્ખા ! ખાર ખરાબ ખોટી ખલતા ખતે ખસેડો ખરે,
ગગ્ગા ! ગર્ક બની નહિં ગરવમાં ગા ગુણ ગુરૂતણા,
ઘઘ્ઘા ! ઘાટ ઘડો નહિં અઘટતા રે ઘાતકી થૈ ઘણા.

મહાસુખભાઇ.

આમા પણ બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારા પદોનુ કક્કાના ક્રમ વડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

સુકેશી તવ વેણી છે, રૂચિર ચિત્રલેખા ભ્રૂ આ,
મનોહર મદાલસા દૃગ, તિલોત્તમા નાસિકા,
રૂડી ઉરવશી કુચચ્છબિજ, જંઘ રંભા; અહા !
દીપે ત્રિદિવ સુંદરી મયીજ તન્વી ! ......

આમાં રાધાની અંગ શોભારૂપ પ્રકૃતાર્થના સૂચન કરનારા પદોનું અપ્રસ્તુતોના ક્રમવડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.

---

(૭૮) तद्गुणालङ्कार–The Borrower.

વ્યાખ્યાઃ—સ્વગુણનો ત્યાગ કરી પરાયા ગુણના ગ્રહણનું વર્ણન તે તદ્‌ગુણ.

દષ્ટાન્ત ૧ લું

જપા કુસુમ સાનિધ્યે
રહેલું આ બટમોગર પુષ્પ રૂડું,
નિજ ધવલતા ત્યાગી,
જપા કુસુમ કાન્તિથી રક્ત થતું.

આમાં બટમોગરાના ફુલે પોતાના ઉજ્વળતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી જપા કુસુમના રક્તતા રૂપ ગુણનું ગ્રહણ કર્યું તેથી તદ્‌ગુણ.

દષ્ટાન્ત ૨ જું

છબી નીરખી છબીલી લલનાની
મમ મન મોહ્યું લાલ,
સ્વર્ણયુથી સરખી તન દ્યુતિએ
થઈ ગઈ માલતીમાલ ×

---

(૭૮) तद्गुण स्वगुणत्यगामादन्यदीयगुणग्रह ।

× 'તરૂણ ગૂજરાત' આશ્વિન ૧૯૭૮માં પ્રકટ થયું

આમા માલતીની માલાએ પોતાનો ઉજ્વળતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી તનદ્યુતિના પીતવર્ણનુ અનુગ્રહણ કર્યું તેથી તદ્ગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

હરિ અધરે ધરી લીધી બસરી
ઓષ્ટ, દૃષ્ટ, પટ જ્યોતિ,
પડતા નિજપર ઇન્દ્ર ધનુષના
રગે સુદર રહેતી *

આમા વાસળીએ પોતાના નીલત્વરૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી ઓષ્ટનો લાલ, પટનો પીત, અને દૃષ્ટનો શ્યામ એ રગેનુ ગ્રહણ કર્યું વર્ણવ્યુ તેથી તદ્ગુણ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ

નકવેસરનુ મોતી
અધર કાન્તિથી શોભિત અયિ બાલે !
પદ્મરાગ મણિ શું
જણાયછે, ચતુરા ! તુ શીદ હાલે
૨

આમા મોતીએ પોતાનો શ્વેતતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી અધર કાન્તિના લાલ રગનુ ગ્રહણ કર્યું એમ વર્ણવ્યુ તેથી તદ્ગુણ

---

* ત્રણ ગૂજરાત આશ્વિન ૧૯૭૮મા પ્રકટ થયુ

(૭૬) पूर्वरूपालङ्कार–The Reversion.

વ્યાખ્યા –પોતાના ત્યાગ કરેલા ગુણના પુનર્ગ્રહણનું વર્ણન તે પૂર્વરૂપ વિકૃત થયેલી વસ્તુની પુર્વાવસ્થામાં અનુવૃત્તિ તેપણ પૂર્વરૂપ *

દષ્ટાન્ત ૧ લું

સ્મરારિ કણ્ઠ કરોએ
કરીને વ્યાપ્તજ એવો પણ શેષ
ગણું હું તો પ્રિયસખા
તુજ યશ થકી એ થયો પુનઃ શ્વેત.

આમા જીવલતા રૂપ ગુણ શેષે નિલકણ્ઠનાં કિરણે વ્યાપ્ત થઇ ત્યાગીને કાળાશ ગ્રહેલી તે પાછી યશથી પુનઃ શ્વેતતા ધારણ કરી એમ કહ્યુ તેથી પૂર્વરૂપ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

કટાક્ષની ઝાંઇથિ પામિ શ્યામતા,
કરોતણી ઝાંઇથિ ધારિ રક્તતા.
સ્મિતોથિ પાછું નિજવર્ણને ધરે,
પિયારિ જે ડોલરને કરે ધરે.

ભાઇશંકર.

---

(૭૬) पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
* पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ।

આમા પ્રથમ શ્વેતરૂપ ત્યાગી શ્યામતા અને રક્તતાનું ગ્રહણ કરી પુનઃ સ્મિતોની શ્વેતતાથી પૂર્વરૂપ જે શ્વેતતા તેજ ધારણ કરે છે એમ વર્ણવ્યુ તેથી પૂર્વરૂપ.

---

(૭૭) अतद्गुणालङ्कार–The Non-borrower.

વ્યાખ્યાઃ—સાથે રહેલી વસ્તુના ગુણના અનંગીકારનું વર્ણન તે અતદ્ગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

અનુરાગયુક્તજ હુંના હૃદયે સ્થિત થઇ એમ,
અનુરાગવાળો જરી છતાં થયો ન તું કેમ ?

આમા અનુરાગયુક્ત હૃદયે સ્થિત થયા છતા અનુરાગયુક્તત્વ ગુણના અનગીકારનુ વર્ણન કર્યું તેથી અતદ્ગુણ.

*.**

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

તિમીર પહેલાં સહુ ઠામથી લુવે,
વિયોગિનીનાં પછિ આંજણો ધુવે,
તથાપિ આ ચાંદની ઉજળી રહે,
વિચિત્ર એથી વળિ શું બીજું કહે ?

ભાઇશંકર.

---

(૭૭) सगतान्यगुणानगीकारमाहुरतद्गुणम् ।

'આમાં સર્વ સ્થલોમાથી અધકાર લૂસી છતા પણ અને અશ્રુએ સાવવાથી વિરહિણીઓના આજણો ધોવા છતાપણ ચાંદનીએ શ્યામતા નહિ લેતા ઉજ્વલતાજ રાખી એટલે અન્યના ગુણનો અગીકાર નજ કર્યો એમ કહેવાયુ છેથી અતદ્દગુણ'

---

(૭૮) अनुगुणालङ्कार-The Enhancer.

વ્યાખ્યાઃ-કોઇ વસ્તુના મૂળ સ્વભાવને અનુરૂપ એવા બીજા કોઈ ગુણ આવી મળવાથી તેના પ્રથમના સ્વભાવના ઉત્કર્ષનું વર્ણન તે અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

મદિરા ઝ.ઝી પીધેલ વાંદરે
વળી વીંછી ડશિયોજ તે સમે;
પછી વળગ્યો પિશાચ એહને,
ઉજ્જડ કેમ કરે ન ગામ એ ?

આમા વાનરમા મૂળથી અટકચાળાપણું હતુજ તેમા વળી મદિરા પીધી, વીંછી કરડ્યો અને પિશાચ વળગ્યો એટલે તેના મૂળ ગુણનો ઉત્કર્ષ થયો તેથી અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

રોષ ભરી નિરખી રહી'તી એ
સપત્ની પાદ સુરંગી

('૭૮) प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुण परसन्निधे ।

લાહ્ય ઉઠો હ્દ અંગુલિ જોતાં
લાલની લાલજ રંગી.

આમા સંપત્નીના સુરંગીવાળા પગ જોઇ મૂળથીજ કોપ થયો હતો તેમા લાલ એટલે પ્રિયતમ જે નંદના લાલ તેમની આગળી લાલ એટલે રાતા રંગની જોઇ તેથી સપત્નીને પગે સુરંગી તેણેજ ચર્ચેલી તે જાણીને તેના પેટમા લાહ્ય ઉઠી એટલે મૂળ ગુણનો ઉત્કર્ષ થયો વર્ણવ્યો તેથી અનુગુણ

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૩ જુ ૪ થુ

મરકટને મદીરા ચઢી વીંછીકરડયો વેદ,
વ્યંતરને ભૂત વળગીયુ ભણે ઘણેરો ભેદ
રજપુત ને વળી રંડુવો સુણી રંડાની રીત,
પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી, પરહરી પરમા પ્રીત

શામળભટ

ત્રીજા દ્રષ્ટાન્ત તથા પહેલા દ્રષ્ટાન્તમા ઘણુજ સામ્ય છે ચોથામા લક્ષણ ઉપર મુજબજ ઘટાવવુ

---

(૭૯) मीलितालकार The Lost

॥'—સાદૃશ્ય વડે ભેદ દેખવામાજ ન આવે એવુ જે વર્ણન તે મીલિત.

૭૯) मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

કપુર મણિમય છે બની રહીએ,
મળતા તનદ્યુતિ માળા,
મૌકિતકની, તે કર અડકાડી
ક્ષણ ક્ષણ તૃણ લે બાળા

આમા મૌક્તિક માળા અને તનદ્યુતિ એનો શ્વેતતારૂપ સાદશ્ય વડે ભેદ ન દેખવામા આવ્યો તેથી મીલિત અગની ઝાંઈ પડવાથી મોતીની માળા કપુરમણિની માળા જેવી થઇ ગઇ એમ તેને ભ્રમ થયો તેથી ક્ષણે ક્ષણે માળાને કર અડકાડી તેનાથી તરણને સ્પર્શ કરે છે કારણ કે કપુરમણિની માળા હોય તો તનખુ હાથે ફ્ડીને ચોટી આવે

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

વરણ, વાસ, સુકુમારતા, સહુ વિધિ રહી સમાઇ,
પાખડી લાગી ગુલાબની, ગાલ ન જાણી જાય

આમા કપોલનો વર્ણ અને ગુલાબની પાખડી એ એમા સાદશ્ય વડે ભેદ ન દેખવામા આવ્યો તેથી મીલિત

---

(૮૦) सामान्यालकार–The Sameness

વ્યાખ્યા સાદશ્ય વડે સમાન એવી વસ્તુનો વિશેષ ધર્મ જણાય નહિ એવુ જે વર્ણન તે સામાન્ય

---

(૮૦) सामान्य यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

સંક્રાન્ત રત્ન સ્તભોમાં પ્રતિબિમ્બ થતો પ્રડે,
લંકેશ્વર સભામધ્યે ઓળખ્યો નહિ અંગદે.

આમા સાદશ્યથી લકેશ્વર અને તેના પ્રતિબિમ્બમા ભેદ દર્શાવનાર ધર્મ અગદને જણાયો નહિ તેથી સામાન્ય

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

મલ્લિકાનો, મોગરાનો, જુઇનો, કુમુદો તણો,
અહો ! ચાદનિમાં ભેદ, જણાતો નથી કોયનો.

ભાઈશંકર.

'આમા શ્વેતતારૂપ સાદશ્યને લીધે ભેદ જણાતોજ નથી એમ કહ્યુ છે તેથી સામાન્ય અલકાર.'

---

(૮૧) उन्मीलितालङ्कार–The Dis-covered

વ્યાખ્યા· મીલિતને વિષે ભેદનુ' સ્ફૂરણુ તે ઉન્મીલિત
અથવા બે વસ્તુમાં રહેલો ભેદ કોઈ વિશેષ
કારણથી લક્ષમા આવે ત્યા ઉન્મીલિત

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

સમાન દ્યુતિથી જણાયના કનક કનકને ગાત્ર
કરને કર્કશ લાગતા ભૂષણુ ઓળખુ માત્ર

(૮૧-૮૨) भेदवैशिष्ट्ययो· स्फुर्तावुन्मीलितविशेषकौ ।

આમા કનકવર્ણ રૂપી સાદસ્ય છતા કર્કશનારૂપ ભેદનુ સ્ફુરણ થવાથી ઉન્મીલિત.

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

કંચન વરણી કાયપર કેસર તે ન જણાય,
રંગ શું રંગ ભળી ગયો સુગંધથી વરતાય *

આમા સુગધથી વર્ણ સાદસ્ય છતા ભેદનુ સ્ફુરણ થવાથી ઉન્મીલિત

* * *

દષ્ટાન્ત ૩ જુ

કંચન વરણી કાય પર ચપક પુષ્પની માળ,
રગ મળ્યે દેખાય ના કરમાયે વરતાય ૨

આમા કરમાવાથી વર્ણ સાદસ્ય છતા ભેદનુ સ્ફુરણ થવાથી ઉન્મીલિત.

આમા વસંત સમયે શબ્દે કરીને કાકત્વ અને પિકત્વના ભેદનુ સ્ફૂરણુ થાય છે એમ વર્ણવ્યુ તેથી વિશેષક.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જુ

કુલાંગનામાં ત્યમ પુશ્ચલીમાં,
શો ભેદ છે અંગનિ આંધણીમાં;
વસંત આવે ઋતુરાજ જ્યારે,
તેનો ખરો ભેદ જણાય ત્યારે.

ભાઈશંકર.

'આમા અગની ગાધણીમા સરખાપણાને લીધે પતિવ્રતાનો અને વ્યભિચારિણીનો વ્યાવર્તક વિશેષ ન જણાવાનું પ્રાપ્ત છે. તેમા વસત ઋતુમા પણ ધૈર્ય ધરી રાખવાથી પતિવ્રતાનો વિશેષ સ્ફુરે છે' એમ કહ્યુ છે તેથી વિશેષક અલંકાર.'

---

૮૩ उत्तरालकार અથવા चित्रालकार- The Manifold.

વ્યાખ્યા:—કિંચિત્ અભિપ્રાયસહિત ગૂઢ ઉત્તરનુ વર્ણન તે ઉત્તર. તેમજ એક કે વધુ પ્રશ્નનું જે વચન તેજ ઉત્તરનું હોય તેપણ ઉત્તર અથવા ચિત્ર.

---

(८३) किंचिदाकूत सहितं प्रश्नोत्तरान्तराभिन्न मुत्तर
स्यादगूढोत्तर मुत्तरम् चित्रमुच्यते ।

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું

નારી એક નવરંગ નહિ માબાપની સૃષ્ટિ
નહિ બીજ વાવેત્ર નહિ નીપજાવે વૃષ્ટિ,
નહિ અવનિ આકાશ, નહિ કોઇ તેનુ જોડુ
છે મુખ નાસા નેણ, પુંછ પણ પરઠયુ પ્રૌઢુ,
તે નારી નારીએ નથી ઘડી સ્વરૂપ રૂપે સાચળી
પરખો તો પ્હેરો પાઘડી નહિ તો પ્હેરો કાંચળી.

શામળભટ

આ મા નક્ષમાજ ઉત્તર જે 'કાચળી' તે આવી જવાથી ચિત્ર

---

(૮૪) સૂક્ષ્માલઙ્કાર–The Subtle

વ્યાખ્યા –પરાશય સમજનાર કોઇની સાભિપ્રાય ચેષ્ટાનું વર્ણન તે સૂક્ષ્મ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

તારા મૈનક થાતા
તર્ત તેણે નયનમણિ દાબ્યા
દશાંગુલિથી, કેશે
મસ્તક મણિને ફરી થકી છાતા *

---

(૮૪) सूक्ष्म पराशयाभिज्ञे तरसाकूतचेष्टितम् ।

* સાહિત્ય ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧મા પ્રગટ થયુ

આમાં તારામૈત્રક થાતા સંકેતકાળનો અભિપ્રાય જાણી મસ્તક-મણિને દેવાથી છાંઇ નયને દશ ગુલિ અડકાડી એમ જણાવ્યું કે સૂર્યાસ્ત પછી દશ ઘટિકા રાત્રિ વીત્યે કે દશ વાગે સંકેતસમય છે. એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

ગાના ૨ નું

સખી મણ્ડલીમાં આપની પ્રિય સ્હુમજી મમ સાન,
હાસ્ય કરી અંજન લુછી કથે ન કરી અભિમાન ॥

આમાં સાન સમજી સંકેતકાળના પ્રશ્નનો અભિપ્રાય જાણી અંજન લુછી હાસ્ય કરવા રૂપ ચેષ્ટાથી જણાવ્યું કે અંજન જેવી કાળી રાત્રિ મટી જઇ હાસ્યરૂપ ધવલ નિર્મળ ચંદ્રિકા પ્રકાશે ત્યારે સંકેત સમય છે એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

(૮૬) व्याजोक्त्यलङ्कार–The Dissembler.

વ્યાખ્યાઃ–અન્ય હેતુના કથને કરીને આકારના ગોપનનું વર્ણન તે વ્યાજોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

કાળે રંગ ડરામણો કયમ આવે મમ ગેહ,
જોયો, સખી ઘણી વાર તે કંપે સારીય દેહ

આમાં કૃષ્ણને જોઇ દેહ સ્નેહાવેશથી કંપે છે છતાં કાળા રંગનો જોઇ બીકથી કંપે છે એમ કહી સ્નેહાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાજોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

શોકાતુર થઇ કહે સુંદરી
ગ્રીષ્મ તપ્યો અતિશે અહીંરે સાહેલી !
તાપ અમાપ થયો મુજ અંગે
જશે શું પ્રભુની સંગેરે સાહેલી !

૨.

આમાં તાપ પ્રેમાવેશથી થયો છે પરંતુ તે ગ્રીષ્મને લઇને થયો છે એમ કહી પ્રેમાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાજોક્તિ.

---

(८६) व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ।

The Hidden Speech.

(૮૭) गूढोक्त्यलङ्कार-The Hidden Speech.

વ્યાખ્યા –અન્યનો ઉદ્દેશ કરીને અન્યને સંબોધી કરેલું
વર્ણન તે ગૂઢોકિત

દ્રષ્ટાન્ત ૧ લું

ગંગાતીરે વસનારી ચક્રવાકી ભલી.
જો જો આ દિવસ આથમવા જાય,
વ્હાલાને–સુખે કે દુઃખે તું
કરજે વિદાય–ગંગા૦

આમા શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને ચક્રવાકીને કહ્યુ તેથી ગૂઢોકિત.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જું

પિય અતિરસ લહું દિન નહિં પંકજ થાશે બંધ,
મધુકર ! હે મમતા મુકી બન નવ લોભથી અંધ.

આમા પરકીયાના ઉપપતિને ઉદ્દેશીને ભ્રમરને કહ્યુ તેથી તે ગૂઢોકિત.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૩ જું

માન અને વળી રહ્યું મળવું એ,
કહેતાં એમ મરોડ કરીને,
સહીશું તે ગમ કપકો દઇને
ભાળંતી મુજ ગમ એ. ૨.

આમા પતિને ઉદ્દેશીને સખાને કહ્યુ તેથી ગૂઢોકિત

(૮૭) गूढोकिरन्योद्देश्य चेदन्य प्रति कथ्यते ।

(૮૬) व्याजोक्त्यलङ्कार-The Dissembler.

વ્યાખ્યા:-અન્ય હેતુના કથને કરીને આકારના ગોપનનું વર્ણન તે વ્યાજોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

કાળે રંગ ડરામણો કયમ આવે મમ ગેહ,
જોયો, સખી ઘણી વાર તે કંપે સારીય દેહ

આમાં કૃષ્ણને જોઇ દેહ સ્નેહાવેશથી કંપે છે છતાં કાળા રંગનો જોઇ બીકથી કંપે છે એમ કહી સ્નેહાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાજોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

શોકાતુર થઈ કહે સુંદરી
ગ્રીષ્મ તપ્યો અતિશે અહીંરે સાહેલી !
તાપ અમાપ થયો મુજ અંગે
ત્યારે શું પ્રભુની સંગેરે સાહેલી !

૨.

આમાં તાપ પ્રેમાવેશથી થયો છે પરંતુ તે ગ્રીષ્મને લઇને થયો છે એમ કહી પ્રેમાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાજોક્તિ.

---

(८६) व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ।

(८७) गूढोक्त्यलङ्कार-The Hidden Speech.

વ્યાખ્યા –અન્યને ઉદ્દેશ કરીને અન્યને સંબોધી કરેલું
વર્ણન તે ગૂઢોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ

ગંગાતીરે વસનારી ચક્રવાકી ભલી.
જો જો આ દિવસ આથમવા જાય,
વ્હાલાને–સુખે કે દુ:ખે તું
કરજે વિદાય–ગંગા૦

આમા શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને ચક્રવાકીને કહ્યુ તેથી ગૂઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

પિધ અતિરસ હવે દિન નહિં પંકજ થાશે બંધ,
મધુકર ! હે મમતા મુકી બન નવ લોભથી અંધ.

આમા પરદેશીયાના ઉપપતિને ઉદ્દેશીને ભ્રમરને કહ્યુ તેથી તે ગૂઢોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ

માન અને વળી રહ્યું મળવું એ,
કહેતાં એમ મરોડ કરીને,
સહીશું તે ગમ ઠપકો દઈને
ભાળંતી મુજ ગમ એ.

૨.

આમા પતિને ઉદ્દેશીને સખીને કહ્યુ તેથી ગૂઢોક્તિ.

---

(८७) गूढोक्तिरन्योद्देश्य चेदन्य प्रति कथ्यते ।

(૮૮) विवृतोक्त्यलंकार.

વ્યાખ્યાઃ શ્લિષ્ટ ગુપ્ત વસ્તુ ઉત્તરાર્દ્ધથી કવિએ પ્રકટ
કરી હોય એવું જે વર્ણન તે વિવૃતોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું

'પ્રિય પ્રાણ પ્રિયે! નવ તૃપ્તિ થતી,
મુજને ભર કામતણો અતિશે,'
પ્રિયનાથ! સુવાક્ય દ્વિઅર્થી લખ્યું
કયમ ભેદી શકે મન ના મુજ એ?

આમા પ્રથમ બે ચરણની શ્લિષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાર્દ્ધથી પ્રકટ કરી તેથી વિવૃતોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

'તૃપ્તિ થતી નથિ લખતાં
કામ તણો ભર ઘણોજ છે મુજને.'
એવાં દ્વયર્થજ વાક્યો,
ભેદિ ન નાખે જ કોણના મનને.

ભાઇશંકર.

આમા પણ પૂર્વાર્દ્ધની શ્લિષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાર્દ્ધથી પ્રકટ કરી તેથી વિવૃતોક્તિ.

---

(૮૮) विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि।

(૮९) યુક્ત્યલંકાર-The Artifice.

વ્યાખ્યાઃ-પોતાના મર્મ ગોપનાર્થે ક્રિયાએ કરીને બીજાનું
વંચન કરવામાં આવે એવું જે વર્ણન તે યુક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

ચિતરતી તુજને હતી તે અને;
નીરખીને તવ આવતું અન્યને;
કુસુમચાપ કરે તુજ છે ધર્યું
નીરખ, પ્રિય સખે! અહીં તે રહ્યું.

આમાં કુસુમચાપ આપવાની ક્રિયા વડે પોતાના સ્નેહરૂપ મર્મના ગોપન માટે પરવંચનાર્થે યત્ન કર્યો તેથી યુક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

પ્રણમે મદન મિષે મૃગમદથી
ચિતરી મૂર્તિ તમારો,
મીન નીચે કરીને કર મોરનીં
મંજરી અર્પી મુરારિ.
નાથ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

બીજું રૂપ રખેને તેના મનનો ભેદ પામી જાય એ હેતુથી, તળે મત્સ્ય કાઢી અને હાથમાં આમ્રમંજરી આપી આતો મેં કામદેવ ચિતર્યો છે એવું બતાવવાનું કરે છે, તેથી યુક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું.

એકાંતે રતિમંદિરે રજનિએ બોલેલ જે દંપતી,
    તે વ્હાણે વડીલો સમીપ સુડલો કુહેતાંજ લાજે ખૂટી
દાણો દાડિમનો કરી શ્રવણનું માણેક ચંચુ મહીં,
    મૂકીને મુખબંધ કીરનૂ કરે શાણી સલુણી સહી.

કેશવલાલ.

આમાં પોતાના રતિરહસ્યના ગોપનાર્થે શુકચંચુમાં માણેકને દાડિમનો દાણો કરી મુકવાથી યુક્તિ અલંકાર. વ્યાજોક્તિમાં અને આમાં ભેદ એટલો કે વ્યાજોક્તિમાં ઉક્તિથી ગોપન કરવાનું હોય છે ત્યારે આમાં ક્રિયાથી ગોપન કરવામાં આવે છે.

---

(૯૦) लोकोक्त्यलङ्कार–The Idiom Ornaments.

વ્યાખ્યાઃ—લોકપ્રવાદનું અનુકરણ તે લોકોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

ગોદા ખાધા તોય નીચો ન કરે આંકડો
પડયા મીયાં આ તોય, ઉંચી છે હજી ટંગડી.

---

(९०) लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

આમાં 'આકરો નીચો ન કરે' અને 'ભીયા પડયા પણ ટંગડી ઉંચી, એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે' મોહન પ્યારા.

મીરાંબાઇ.

આમાં 'સંસારનું સુખ ઝાંઝવાના નીર જેવું' એમ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

આપ વિના બળ નહિરે,
મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા!
દોષ નથી કંઇ તારો,
જો તેડું હું કને હરે શ્યામા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં 'આપ વિના બળ નહિ ને મેઘ વિના જળ નહિ' એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ..

---

(૯૧) છેકોક્ત્યલંકાર–Ambiguous Speech.

વ્યાખ્યા· અન્યાર્થસૂચક લોકોક્તિ તે છેકોક્તિ.

---

(९१) छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता।

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

મ્હને શું પૂછે છે ? ગુણું 'શિવતણા- સેવક લહે,
સદાએ જાણે છે અહિજ અહિજ સર્વ પગને.

આમાં એક જણે કોઇકના સંબંધમાં વાત પૂછતાં તે વાત જાણનાર બીજો જાણભેદુજ પાસે બેઠો હતો એટલે તેના તરફ ઇસારત કરીને જવાબ દે છે કે મહાદેવના ગુણ ભરડોજ જાણે અથવા સાપના પગ સાપજ જાણે એમ લોકોક્તિ કહી તેથી છેકોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું.

શણગારે રૂડા આલિ ! આ અવસ્થા વિષે મને;
ન ઘટે ધારવા અંગે, હોય શા સ્વાદ શુકલને.

ભાઇશંકર.

આમાં શુકલને શા સ્વાદ હોય એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ હોઇ તેમાં શુકલને એટલે શુદ્ધને અર્થાત પતિવ્રતાને વિરહાવસ્થામાં શા શણગારના શા સ્વાદ હોય એવું અર્થાન્તરપણે ગર્ભિત હોવાથી છેકોક્તિ.

ટેરાન્દ ૧ લુ

વાતે વળગાડી પાડી સખાથી છુટ્યા તહીં ગોપાળ,
વૃષભાન કિશોરીએ પકડયો તે કાળ
કર્યું આંખે અજન મંજન કેસરતણું વપુએ કરીયુ,
હરી મોરમુકુટ પીતાંબર પટકૂળ ધરીયું,
વૃષભાન કિશોરી વદે, ગોરી કરી છોડી દઇ ગોપાળ,
" વળી હોળી ખેલવા આવજો આહીં દયાળ "

આમાં શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન એવા અર્થની કલ્પનાનું વર્ણન કર્યું તેથી વક્રોક્તિ.

* * *

પૂજ્યો કુસુમપર્ણથી ફળે, તોય પંચપીયૂષે ધરી ફળે;
તાંદુલો ઉપર નાખિઆ ઉભી, આરતી કપુરથી કરી ખુબી,
ધૂપ તો અગરબત્તીથી કર્યો હાથ જોડી કુંદડી ઘણી ફર્યો
પ્રેમાનંદ.

જયદ્રથની ભીએ કેવી રીતે મહા પુજા કરી તેનું આ સુંદર વર્ણન છે. ઉપરથી પૂજા જણાય છે પણ તે ખરેખરી મહા (!) પૂજા છે. શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન અર્થની કલ્પના કરી તેથી વક્રોક્તિ.

---

(૯૩) स्वभावोक्त्यलंकार–The Description of nature.

વ્યાખ્યા:-જાતિ આદિમાં જેવો સ્વભાવ હોય તેવાજ સ્વભાવનું વર્ણન તે સ્વભાવોક્તિ.

દષ્ટાન્ત ૧ લું

કરે ભીષ્મ ઘુઘવાટ, પછી થકી સિંહબાલ ત્યાં,
જોતાં, સુણતાં વાત નિજ જાતિ ઉપર જઇ,
આમા સિંહનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જું

એક મૂરખને એવી ટેવ, પથર એટલા પૂજે દેવ,
પાણી દેખી કરે સ્નાન તુળસી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
અખો

આમાં મૂર્ખનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જું

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને જૂએ છે;
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજુ શાંત બેસી રહીને,
જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

દષ્ટાન્ત ૫ મું

સુણી વચન સઉ આ તાત દિંગમોહ પામ્યા,
ખર ખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી,
નીચુ ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
કર કઠિન લલાટે બોલીઆ દીન વાણી

ગોવર્ધનરામ

આમા માનવહૃદયને આઘાત પહોચે તે વખતના જનસ્વભાવનુ વર્ણન કર્યું તેથી સ્વભાવોક્તિ

---

(૧૪) ભાવિકાલંકાર–Vivid Description

વ્યાખ્યા –ભૂત કે ભવિષ્યમાં થયેલો કે થનારો અર્થ સાક્ષાત્ વર્તમાનેજ બનતો હોય એવુ જે વર્ણન તે ભાવિક

દષ્ટાન્ત ૧ લું

મચ્યું જે યુદ્ધ તે જોઉ દેવદાનવનુ અહો,
અદ્યાપિ સ્થાન આયે, હું સત્ય, સ્વપ્ન નહિ કહો

આમા સ્થાનનું ભયંકરત્વ બતાવવા ભૂતકાળમા થયેલુ દેવદાનવનુ યુદ્ધ તે જાણે હમણાજ એટલે વર્તમાને થતુ હોય એમ વર્ણવ્યુ ભાવિક

* * *

(૧૪) भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम्।

દષ્ટાન્ત ૧ લુ

એ તો છે ભણવાના વેદ
ખાવાના કૈં લાડુ નથી,
જ્યારે ઉતરશે અણુ મેદ
ત્યારે આવડે તે સહી.

આમા વેદ ભણવાના એ લાડુ ખાવાના નથી એ પ્રસિદ્ધ નિષેધનુ અનુવાદન કર્યું તથીપ્ર તિષેધ.

***

દષ્ટાન્ત ૨ જુ

અહી નથી અગ્નિ નથી અસી નથી,
વરૂ નથી દુર્જનની ગિરા નથી,
વસંત આ એક નવી બલાજ છે,
ન કોઈ જેનો પરતો ઈલાજ છે

પંદર અલંકારો.

(૧૦૧) रसवदलंकार.

વ્યાખ્યાઃ—શૃંગારાદિ નવ રસોમાંનો એક બીજાના અંગ રૂપે વર્ણવાય ત્યારે રસવત્.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

આજ એ રસનોત્કર્ષી પીનસ્તન વિમર્દન,
નાભિને જઘન સ્પર્શી પ્રાણનાથ તણો કર.

આમાં કરુણામાં શૃંગાર અંગ રૂપે હોવાથી રસવત્.

---

(૧૦૨) प्रेयालंकार અથવા भावालंकार.

વ્યાખ્યાઃ-ભાવોમાંનો એક બીજાનું અંગ થાય ત્યાં પ્રેય અથવા ભાવ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

કેરણાણુ ધરી પ્રભુ સોગન લઈ
વદતો પછી તેહ હું વીર નહિ
નજરે મહુડતાં જવ એકજ બાણુથી
મારૂં દશાનન સુત નહિ.

(૧૦૧-૧૫) रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।
चत्वारो रसवत्प्रेय ऊर्जस्विच्च समाहितम् ॥
भावस्य चोदयः संधिः शवलत्वमिति त्रयः ।
अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखा क्रमात् ।
एवं पंचदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः ॥

આમા ગર્વનામક વ્યભિચારી ભાવ તે ક્રોધસ્થાયી ભાવનુ અંગ ત્વાથી પ્રેય અથવા ભાવ.

---

(૧૦૩) ऊर्जस्वदलकार.

વ્યાખ્યા.–રસાભાસ અથવા ભાવાભાસ એ બેમાનો કોઈ પણ બીજાનુ અંગ થાય એવુ જે વર્ણન તે ઉર્જસ્વીત્

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

> પુષ્પોને જો નમી નમી ચુમે પ્રેમઘેલો અલિ આ,
> ને વલ્લીઓ લચતી લચતી બાઝતી નાથને હા,
> આલિંગે જો તરૂવર વળી કોકિલા મત્ત ગાયે,
> સર્વે એ મુજ મન તણો મોહ ઝાઝો વધારે.

આમા ભ્રમરાદિ તિર્યક્ જાતિ છે, તેઓમા રહેલો શૃંગાર ખરો નહીં પણ રસાભાસજ ગણાય એ રસાભાસ મારામા રહેલા ઓત્સુક્ય નામના વ્યભિચારી ભાવનુ અંગ થવાથી ઉર્જસ્વીત્.

---

(૧૦૮) પ્રત્યક્ષાલંકાર.

વ્યાખ્યાઃ—ભ્રમ થયા પછી તેના નિરસનાર્થે ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષનું વર્ણન તે પ્રત્યક્ષ.

દૃષ્ટાન્ત.

દયિતાનું મુખ ધાર્યું
ચંદ્રને મ્હેં કિંતુ પછી જોતાં
કલંક એનું; ભાળી
હિમાંશુ ધાર્યો શંશય મુજ ખોતાં.

આમા ભ્રમ થયા પછી દર્શન રૂપ ચાક્ષુષ પ્રમાણથી નિશ્ચય કર્યો તેથી પ્રત્યક્ષ.

---

(૧૦૯) અનુમાનાલંકાર.

વ્યાખ્યાઃ—હેતુ વડે અનુમાનની સિદ્ધિ થાય તે અનુમાન.

દૃષ્ટાન્ત

ડાબુ લોચન ફરકતાં ભવિષ્ય સારૂ જણાય,
તેવું રાધાને થતાં મળ્યા પુરા યદુરાય.

આમા ડાબુ નેત્ર ફરકતા સારા ભવિષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ અનુમાન કરી તેની સિધ્ધિ માટે રાધાને તેવુ થતાં કૃષ્ણ મળ્યા હતા એ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ તેથી અનુમાન

આત્મતુષ્ટિ.

દૃષ્ટાન્ત

મ્હારૂં પવિત્ર મન આ, અભિલાષી થાય;
ક્ષત્રિય યોગ્ય પણ શંશય એ ગણાય;
કાંકે ગણે બુધજનો નિજ આત્મતુષ્ટિ
શંકિત વસ્તુ તણી ત્યાજ્ય અત્યાજ્ય નીતિ.

આત્મતુષ્ટિને દૃષ્ટાન્તે પ્રમાણ રૂપ ગણવાથી આત્મતુષ્ટિ શબ્દ પ્રમાણ.

શ્રુતિ.

દૃષ્ટાન્ત

આંખો વિના જે સઘળું જુએ છે,
કર્ણો વિના સાંભળી સૌ શકે છે,
વિના પગે સૌ સ્થળે સંચરે છે,
વિશ્વેશ તે અન્ય ન સંભવે છે.

શ્રુતિને પ્રમાણરૂપ ગણવાથી શ્રુતિ શબ્દ પ્રમાણ.

પુરાણ.

દૃષ્ટાન્ત

તારા, મંદોદરી, કુંતા, અહલ્યા વળી દ્રૌપદી;
પ્રભાતે જે સ્મરે ત્હેનાં, પાપ જાય સહુ ટળી.

આમાં પુરાણ વચન પ્રમાણ રૂપ ગણવાથી પુરાણ શબ્દ પ્રમાણ.

આચાર

દૃષ્ટાન્ત

સાધુજનો નામ ન આપતુ લે,
આચારની એવી પરંપરા છે,
તેથી ન ઇચ્છું મુજ નામ દેવા,
(કાકે) આચાર ત્યાગીની બધેય નિંદા

આચારને પ્રમાણરૂપ માનવાથી આચાર શબ્દ પ્રમાણ

---

(૧૬૨) अर्थापत्यलङ्कार

વ્યાખ્યા —એક અર્થ કરીને અન્યાર્થની સંસિદ્ધિનુ વર્ણન
તે અર્થાપત્તિ

દૃષ્ટાન્ત

ત્હારે છે કટિ એમ નિર્ણય થાય નિતંબિની,
પયોધરોનો ભાર, તે વિણ કો ઝીલે?

આમા પયોધરોનો ભાર ઝીલનારૂપ અર્થ કરીને કટિ છે એમ
અન્યાર્થની સંસિદ્ધિનુ વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાપત્તિ

દૃષ્ટાન્ત

તરક અતિ કરીને તન્વી નિશ્ચિન્ત થેને,
જની નથી કટિ મધ્યે માનતા એમ લોક,
કુચ ગીરિવર બે આ કાંઇ આધાર વિના,
અધર અહીં રહ્યા તે કામની ઇંદ્રજાળ.

આમાં ઘણો તર્ક કરતાં પણ કટિમધ્યની અપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી અનુપલબ્ધિ.

(૧૬૪, સમ્ભવાલઙ્કાર.

વ્યાખ્યાઃ—નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના પણ સંભવનું વર્ણન તે સંભવ.

દૃષ્ટાન્ત.

'પંથી ક્યાંથી પધારિયા'? 'નગરથી' 'કાંઇ નવાજુની ?' 'હા';
'શી ?' 'જીવે તરૂણો પ્રિયા ત્યજી છતાં વર્ષાઋતુમાં ભલા !'
"એ છે ? ખરી વાત શું ?' 'સુણીજ છે મ્હેં યેય એ વાતને,'
'...પૃથ્વી જનો વિવિધ છે, કહો શું નહિ સંભવે?'

આમાં નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના સંભવનું વર્ણન કર્યું તેથી સંભવ.

---

(૧૧૯) ऐतिह्यालङ्कार.

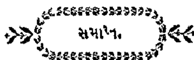
વ્યાખ્યાઃ-જ્યાં પ્રસિદ્ધ વાતનો વક્તા અનિર્દિષ્ટ હોય એવું જે વર્ણન તે ઐતિહ્ય

દાખલો

> સાંભળી વચન આ મ્હારાં આવેછે યાદ આ પણ,
> લોકનું,-ડૂબતો પ્રાણી ગ્રહે છે તૃણને પણ.

આમાં કોઇ વક્તાનું નામ ન જણાવતાં 'ડૂબતો પ્રાણી તૃણને પણ ગ્રહે છે' એ પ્રસિદ્ધ વાતનું વર્ણન કર્યું તેથી ઐતિહ્ય

ભાષા સંસ્કૃત ને વ્રજે નિરખીને ગ્રંથો અલંકારના
ઝાઝા, ગુર્જરી કેરૂં દૈન્ય દીઠું તે તેને સખી શી થવા,
ધારી ઉર કરી પ્રયત્ન અદકો, તે કાવ્ય કુંજે રૂડી .
રોપી ગુર્જરીને રસાળ નવલી આ રમ્ય 'નવ્યવલ્લરી'
'ગુર્જરી સખી ઉપરી થજો.' એ ઉરધરી અભિલાષ,
'નવવલ્લરી' રોપી રૂડી ગુર્જરી કુંજે આજ.

દ્દષ્ટાન્ત

તરફ અતિ કરીને તન્વી નિશ્ચિન્ત થૈને,
જરી નથી કટિ મધ્યે માનતા એમ લોક,
કુચ ગીરિવર બે આ કાંઇ આધાર વિના,
અધર અહીં રહ્યા તે કામની ઇંદ્રજાળ.

આમા ઘણો તર્ક કરતા પણ કટિમધ્યની અપ્રાપ્તિ વર્ણી તેથી અનુપલબ્ધિ.

(૧૬૪, સંભવાલંકાર.

વ્યાખ્યાઃ—નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના પણ સંભવનું વર્ણન તે સંભવ.

ઉક્તાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યાઃ-કોઈ વસ્તુમા કોઇ પણ નિમિત્ત વડે સંભાવના કરી કરેલું યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન તે ઉક્ત વિષયા. સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧લુ

બાલેન્દુવત્ વક્ર વળી નવીન,
પલાશની સ્હેજ થયેલ રક્તા;
જાણે વસન્તેજ કર્યા વિલાસે,
નખક્ષતો આ વનસ્થલીને.

આમા પલાશકુસુમ-કેસુડાના ફુલમા વક્રત્વ તેમજ રક્તત્વનાં સમ્બંધરૂપ નિમિત્ત વડે હમણા કરેલા-નખક્ષતના તાદાત્મ્યની સંભાવના કરી યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ તેથી એ ઉક્ત વિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

મખનો ધૂમ ચ્હડયો આ,
નભમા બનીને દિગન્ત વિહારી,
આથી કે વર્ષાએ,

---

(૧૨) सम्भावनास्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ।
उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र, सिद्धाऽसिद्धास्पदे परे ॥